नत्वा

।। श्रीपुरुषोत्तमकृतश्रीवल्लभाष्टकविवरणविवृतिः ।।

श्रीमद्‌विट्ठलनाथप्रभुचरणविरचितम्

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जरजांस्यहम् ।।
तदष्टकीयविवृतेर् भावं वच्मि कृपाबलात् ।।१।।

यत्पादरजसागत्य मनो मे चञ्चलीकृतम् ।।
तत्कृताचार्यपद्यानां विवृतौ यत् प्रवर्तते ।।१।।
विवृतेः सफलत्वाय नत्वा पितृपदाम्बुजम् ।।
विवृतिः कर्तुम् आरब्धा ह्यतिविश्वासतो मया ।।२।।

श्रीमद्-वृन्दावनेन्दु-प्रकटित-रसिकानन्द-सन्दोह-रूप-
स्फूर्जद्-रासादि-लीलामृत-जलधिभराक्रान्त-सर्वोऽपि शश्वत् ।।
तस्यैवात्मानुभाव-प्रकटन-हृदयस्याज्ञयाप्रादुरासीद्
भूमौ यः सन्मनुष्याकृतिर् अतिकरुणस् तं प्रपद्ये हुताशम् ।।१।।

।। चतुर्थात्मज-श्रीवल्लभविरचितं विवरणम् ।।

ननु श्रीवल्लभाचार्याणां स्वरूपस्य तद्धर्माणां तदीयानां च सर्वेषामेव अलौकिकभावात् तादृशस्य लोके जन्माद्यसम्भवाद् जन्मादीनां प्रतीयमानत्वात् तदीयानां तत्र हेत्वज्ञानाद् भवति सन्देहइति पितृचरणैः तदीयानाम् इतरसाधारण्येन जन्माभावार्थं प्रादुर्भावे हेतुज्ञापनार्थं प्रादुर्भावस्य च असाधारणकार्यकर्तृत्वज्ञापनार्थं तत्स्वरूपप्रादुर्भावं तत्कृतासाधारणधर्मान् चज्ञापयितुं पितृचरणाः सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं तत्स्वरूपादिकम् आहुः :

श्रीमद्वृन्दावनेन्दुप्रकटित... **इति, वृन्दावनस्य ‘श्रीमत्’ त्वोक्त्या इतरवन-वैलक्षण्यं निरूपितम् , एतदितरस्य श्रीमत्त्वाभावात्. यदि शोभापरत्वेन कदाचित् श्रीमत्त्वम् उच्यते तथापि अत्र ‘‘श्रयते इन्दिरा शश्वद् अत्र हि’’ (भाग.पुरा.१०।२८।१) इति कथनात् साक्षाच्छ्रीनिवासाद् नैतत्समत्वम् इतरेषु. एतस्य अलौकिकत्वेनापि महद् वैलक्षण्यम्. अस्य अलौकिकत्वे धर्मान्तरमपि आहुः (इन्दु...**इति) यथा लौकिकवनस्य अधिपतिः लौकिकः चन्द्रः ‘‘सोम औषधीनाम् अधिपतिः’’ (तैत्ति.संहि.३।४।५।१) इति श्रुतेः आह्लादकः स्वामृतस्यन्देन पोषकः च; तथा अत्र साक्षाद्रसात्मकपुरुषोत्तमस्य इन्दुत्वेन एतद्वनस्य एतदधिपतिकत्वम् एतदाह्लादकत्वम्. ‘इन्दु’पदाद् अस्य वनस्य वेणुनादद्वारा सर्वत्र स्वस्वरूपामृतप्रवेशनेन एतदाद्राद्रीकरणत्वम् , ‘‘ ‘उन्दी’=क्लेदने’’(पाणि.धा.पा.रुधा.२०) इति धात्वर्थस्य तथैव सिद्धेः, ‘‘उन्देः इत् च’’ इति उः ‘‘आदेश्च’’ इति इकारः. इतोऽपि महद् वैलक्षण्यं तेन इन्दुना प्रकटितो यो रसिकेषु अन्तरङ्गभक्तेषु आनन्दसमूहः तद्रूपः तत्स्वरूपः सच असौ स्फूर्जजद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रान्तसर्वः च. स्फूर्जन्तः स्फुरद्रूपाः ये रासादिलीलारूपाः अमृतजलधयः अमृतसमुद्राः. लीलानाम् अमृतत्वनिरूपणेन माधुर्यं मरणादिसर्वदोषनिवर्तकत्वम् एतल्लीलाभिनिविष्टपेयत्वं न अन्येषां, तथा अत्रापि जलधित्वेन अगाधत्वं तरङ्गवत्त्वं च. तेन यथा जलधौ उत्तरोत्तरतरङ्गाधिक्यं तथैव एतल्लीलासमुद्राणाम् उत्तरोत्तररसभावाधिक्यं, तादृशानां जलधीनां भरः आधिक्यं तेन आक्रान्तं सर्वं देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादि यस्य तादृशः. आक्रान्तेः कादाचित्कत्वनिराकरणार्थं शश्वद् इति उक्तम्. तेन सदा एतद्रसपूर्णत्वं निरूपितम्. तेन आचार्याणां बाह्याभ्यन्तरभेदेन धर्माः निरूपिताः.

अतःपरं तादृशस्य लोके इतरसाधारण्येन जन्मादिकम् असम्भावितम् इति लौकिकप्रकारेण जन्माभाववत्त्वं प्राकट्ये चहेतुम् आहुः. यद्यपि प्राकट्यं नसम्भवति तथापि प्रादुर्भावस्य भगवदिच्छाधीनत्वेन आवश्यकत्वात् प्रकाट्यहेतुभूतां भगवदाज्ञाम् आहुः --

तस्यैव **इति,** तस्यैव **भगवतएव** आज्ञया**प्रादुरासीत् , आज्ञायाम् आवश्यकत्वम् आहुः** आत्मानुभावप्रकटनहृदयस्य **इति,** आत्मनः **स्वस्य योऽयम्** अनुभावो **असाधारणलीलाकरणरूपः** तस्य प्रकटने हृदयम् **अन्तःकरणं यस्य. तादृशस्य** आज्ञया. **ननु कथम् आचार्याणामेव इयम् आज्ञा ? तत्र हेतुः आज्ञायाम् आत्मानुभवप्रकटनहेतुत्वेन आत्मानुभवस्य लीलात्मकत्वेन तद्भावानाम् अनुभवैकवेद्यत्वेन लीलान्तःपात्यतिरिक्तस्य अवेद्यत्वेन तदन्तःपातिनएव वेद्यत्वाद्**

एतेषामेव आज्ञा. तेन प्रादुभार्वस्य आवश्यकत्वं निरूपितम्. तेन ‘प्रादुरासीद्’ **इति पदेन तत्स्वरूपाज्ञानवतामेव लौकिकसाधारणधर्मादिस्फूर्तिः वस्तुतस्तु प्रादुर्भावएव, स्वरूपस्य अलौकिकत्वात्.**

‘प्रादुरासीद्’ **इति** उक्त्वा अनुपदमेव भूमौ यः सन्मनुष्याकृतिः **इति कथनात् तत्प्रकारिकैव प्रादुर्भावाज्ञा इति ज्ञायते, सर्वप्रकारोत्कृष्टतदाकृतित्वाभावे भक्तानां सन्तोषेण प्रवृत्तिः नस्यात्. आज्ञयापि प्रादुर्भावे हेतुः** अतिकरुणः **इति, ‘यच्’**छब्दस्य सामान्यवाचकत्वात् प्रादुर्भूतस्य स्वरूपानिर्देशात् तज्ज्ञानव्यतिरेकेण शरणागतेः असम्भवात् तत्स्वरूपम् आहुः हुताशम् **इति,** ‘हुताश’ **पदस्य लोके साधारणाग्निवाचकत्वेन अत्रच लौकिकाग्नेः असम्भवाद् भगवन्मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपालौकिकाधिदैविकानन्दमयो अग्निः अत्र ज्ञाप्यते, लौकिकाग्नेः पूर्वोक्तधर्माणाम् अभावाद् भगवदाज्ञापनस्यापि अभावात् प्रादुर्भूतस्य हुताशत्वनिरूपणात् पूर्वोक्तालौकिकधर्मवत्त्वं तस्य ज्ञाप्यते इति भावः ।।१।।**

श्रीपुरुषोत्तमजी

तत्र पूर्वम् उपोद्घाततया इदम् उच्यते : सर्वश्रुतिशिरस्सु परब्रह्मणएव परमतत्त्वं सच्चिदानन्दरूपेण वैयासदर्शनसिद्धम्. तच्च नानाप्रस्थानैः निर्विशेषसविशेषभेदेन प्रकृतिसम्बन्धशून्य-तद्युक्तत्वाभ्यां विष्णुशिवादिरूपेण च बहुधा विचारितम्. यत्र पुनः विष्णुरूपं विचारितं तत्रापि श्रुतिपुराणादिभिः पुरुषोत्तमत्वेन निर्णीतं नतु सच्चिदानन्दरूपकृष्णाकारतया. तथा फलविचारेऽपि स्वस्वरूपावस्थान-पुरुषोत्तमप्राप्ति-शिवप्राप्त्यादिरूपेण फलं विचारितं नतु ‘‘**ब्रह्मविद् आप्नोति परम्**’’ (तैत्ति.उप.२।१) इति ब्रह्मणो विवरणर्गुत्तरार्धोक्त-ब्रह्मसहभावक-सप्रधानक-सर्वकामभोगात्मक-परप्राप्तिरूपेण. काम्यन्ते इति **कामाः सत्यसंकल्पत्वादयः कल्याणगुणाः, ब्रह्मणा सह, तान् अश्नुते. दहरविद्यायां ‘‘तस्मिन् यद् अन्तः तद् अन्वेष्टव्यम्**’’ (छान्दो.उप.८।१।१) इतिवद् गुणप्राधान्यं वक्तुं **‘सह’** शब्दः, ‘वेदनम्’=उपासनं, फलोपासनयोः प्रकारैक्यं[1] ‘‘**यथाक्रतुः**[2] अस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथा [3] इतः प्रेत्यः भवति’’ (छान्दो.उप.३।१४।१) इति विवरणात्. व्यासचरणैस्तु वेदव्यासं, कतिचित् पुराणानि, कृत्वा वेदार्थप्रकाशकभारतजिज्ञासासूत्रकरणोत्तरमपि अपरितुष्यद्भिः नारदोपदेशेन समाधौ अनुभूय भक्त्युत्पादकसंहितारूपं श्रीभागवतं प्रकटीकृत्य शुकं पाठयित्वा परितुष्टम्. श्रीभागवतेच ‘‘**कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्**’’ (भाग.पुरा.१।३।२८) इति सूतोक्तिमुखेन प्रतिज्ञाय दशमैकादशयोः तत्रैव रूपे परब्रह्मत्वं बोधितम्. एकादशेच उद्धवोद्देश्यकभगवदुपदेशमुखेन ‘‘**अथ एतत् परम गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन सुगोप्यमपि वक्ष्यामित्वं मे भृत्यः सुहृत् सखा**’’ (भाग.पुरा.११।११।४९)इत्यादि -- ‘‘**तस्मात् त्वम् उद्धव उत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां प्रवृत्तिं चनिवृत्तिं चश्रोतव्यं श्रुतमेव च माम् एकमेव शरणम् आत्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे हि अकुतोभयम्**’’ (भाग.पुरा.११।१२।१४)इत्यन्त -- वाक्यसिद्ध- व्रजभक्तरीतिक-सर्वात्मभावस्य साधनत्वं तल्लभ्यफलस्यैव फलत्वं च बोधितम्. तेन

व्यासचरणानामपि अयमेव आशयः. सोऽयं यदि कैश्चिदपि ज्ञातः स्यात् प्रकटितएव स्यात्. तदप्राकट्ये च ‘‘**असाधनं साधनं करोति**’’ (द्रष्ट.त.दी.नि.प्र.१।१) इत्यादिरूपो भगवदनुभावो अप्रकटितएवेति तदर्थं पूर्वोक्तरूपो भगवान् स्वानुभाव[4]प्रकटनार्थम् आज्ञापूर्वकं तत्रापि अनधिकारिणाम् उक्तफलस्य दुर्लभत्वाय लौकिकधर्मसंकीर्णतया श्रीमदाचार्यान् प्रकटयामास. तदिदं मन्दमध्यमादीनाम् असत्संगादिदोषेण अगोचरमिति तेषामेव भवति सन्देहः. अन्तर्यामिब्राह्मणे ‘‘**यस्य आत्मा शरीरम्**’’ (बृह.उप.(माध्यं)३।७।२२) इत्यनेन जीवात्ममात्रस्य भगवच्छरीरत्वे श्रावितेऽपि एकादशे श्रीमदुद्धवैः ‘‘**यो अन्तर्बहिः तनुभृताम् अशुभं विधुन्वन् आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति**’’ (भाग.पुरा.११।२९।६) इत्यनेन आचार्यचैत्यस्य वपुः स्पष्टम् उक्तम्. श्वेताश्वतरोपनिषदि च ‘‘**यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ तस्य एते कथिताः ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः**’’ (श्वेता.उप.६।२३) इति मन्त्रेण देवगुरुभक्त्योः साम्यं श्रावितम् , तेन जीवमात्रे परस्य भोक्तृरूपेण स्थितिः, आचार्यचैत्येतु तनुभृदन्तर्बहिः अशुभविधूननसामर्थ्यपूर्वकम् इति. ‘‘ ‘वं’ सुखं ‘पु’ष्णाति इति वपुः’’ इति आचार्यचैत्यस्य वपुष्ट्वम्. अतः श्रीमदाचार्येष्वपि आचार्यान्तरवदेव आवेशरूपा भगवत्स्थितिः उत ‘‘**यस्य अवताराः ज्ञायन्ते शारीरैः अशरीरिणः तैस्तैर् अतुल्यातिशयैः वीर्यैः देहिषु असंगतैः**’’ (भाग.पुरा.१०।१०।३४) इति दशमस्थनलकूबरवाक्याद् उक्तमार्गप्रकटनवीर्यलिंगेन अवतारत्वम्. यदि अवतारत्वं तदापि किं शेषासन्यादिरूप-रामानुजमध्वाचार्यादितुल्यत्वम् उत कश्चिद् विशेषः इति ? तस्यैतस्य अनपाकरणे ‘‘**संशयात्मा विनश्यति**’’ (भग.गीता.४।४०) इति वाक्याद् उत्कृष्टगुरु-भक्त्यभावात् चश्रीमदाचार्योक्तार्थाप्रकाशेन तेषां कृतार्थता न स्यादिति श्रीमदाचार्यस्वरूपयाथात्म्यपरिचायनेन तम् अपाकर्तुं श्रीमत्प्रभुचरणाः श्रीवल्लभाष्टकं चक्रुः. तदपि व्याख्यानमन्तरेणन सुबोधमिति श्रीगोकुलनाथाः तद् विवरीतुं प्रतिजानते **यत्पादरजसा** इत्यादिद्वाभ्याम्. आद्यं श्लोकम् अवतारयितुं सन्देहबीजं वदन्तः आहुः **ननु** इत्यादि. **धर्माणाम्** इति अनुभूयमानानुभावानां कर्मणाम्. **तदीयानाम्** इति उत्तमसेवकानाम्. **तादृशस्य** इति अलौकिकस्वरूपधर्मकस्य. **जन्मादीनाम्** इति **‘आदि’** पदेन इन्द्रियान्तःकरणधर्माणां ग्रहणम्. **तदीयानाम्** इति मन्दमध्यमानाम्. **सन्देहः** इति व्याख्यातरूपः. **तदीयानाम्** इति श्रीमदाचार्यस्वरूपधर्माणाम्. **जन्माभावार्थम्** इति जन्माभावज्ञाप-’ नार्थम्. शेषम् उत्तानम्. व्याख्यानग्रन्थे **उच्यते** इति इतरस्य उच्यते. **श्रीनिवासाद्** इति, तथाच श्रीनिवासकृतशोभायाः इतरत्र अभावाद् इति भावः. **आर्द्रीकरणत्वम्** इति पचादित्वाद् ल्युः (द्रष्ट.पाणि.सू.३।१।१२४) **इतोऽपि** इति भगवदधिपतिकत्वाद् इति अर्थः. **धर्माः निरूपिताः** इति स्वरूपभूताः कार्यभूताः च मूलधर्माः इति अर्थः. तेन मूलस्वरूपाद् अभेदो अत्र बोधनार्थं प्रतिज्ञातः इति ज्ञापितम्. **असम्भावित्वाद्** इति ब्रह्मादिप्रार्थनवद् अत्र प्रार्थनादेः अभावेन तथात्वाद् इति अर्थः. **तथापि** इत्यादि. तथाच आज्ञैव अत्र हेतुरिति नअसम्भावितत्वम् इति अर्थः. तेन मूले ‘‘स्वस्य इच्छया’’ इति अनुक्त्वा **तस्य आज्ञया** इत्यादिकथनात् श्रीकृष्णावताराइव अत्रापि मूलरूपत्वावतारत्वाभ्यां प्राकट्यं गुप्ततया अभिप्रेतमिति आज्ञाहेतुसूचनार्था द्वितीया प्रतिज्ञा इति बोधितम्. **तद्भावानाम्** इति लीलास्थभक्तभावानाम्. **तेन** इति आज्ञायाः सप्रयोजनकत्वेन आसुरमोहनार्थं प्राकृतानुकृतेः आवश्यकत्वेन. ‘‘भूमौ यो असौ मनुष्याकृतिः’’इति वक्तव्ये यत् **‘सत्’** पदम् उक्तं तत्तात्पर्यम् आहुः **प्रादुर्** इत्यादि. **प्रादुर्भावहेतुः** इति जीवोद्धारे तत्स्वभावपरावर्तनश्रमबाहुल्यं सोढ्वापि, एवम् अतिकरुणत्वं प्रादुर्भावहेतुः इति अर्थः. तेन आज्ञायाः एतेभ्यएव दाने बीजसूचनरूपा तृतीया प्रतिज्ञा इति सूचितम्. प्रपदनकर्मनिरूपणेन अवताररूपनिश्चायनार्था चतुर्थी प्रतिज्ञा इति आशयेन आहुः **‘यच्’छब्दस्य** इत्यादि. **शरणागतेः** इति श्वेताश्वतरोक्तगुरुभक्तिज्ञापकशरणागतेः. तथाच तदर्थमेव अत्र प्रपदनकर्मत्वेन उक्तिः इति भावः. **असम्भवाद्** इति विवक्षितकार्यकर्तृत्वास- म्भवात् ।।१।।

श्रीरघुनाथजी

।।श्रीकृष्णाय नमः ।।
।। श्रीगोपीजनवल्लभायनमः ।।

श्रीमद्-वृन्दावनेन्दु-प्रकटित-रसिकानन्द-सन्दोहरूप-
स्फूर्जद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रान्तसर्वोऽपि शश्वत् ।।
तस्यै वात्मानुभावप्रकटनहृद् यस्याज्ञया प्रादुरासीद्
भूमौ यः सन्मनुष्याकृतिरतिकरुणस्तं प्रपद्ये हुताशम् ।।१।।

(१) श्रीमद्रघुनाथविरचिता श्रीवल्लभाष्टकटीका

यो रास-रसिकानन्द-सीधु-सिन्धु-सुधाकरः ।।
तं वन्दे वल्लभकुले प्रादुर्भूतं निजेच्छया ।।१।।

श्रीमद् इति. **यः आज्ञया भूमौ प्रादुरासीत् तं हुताशं प्रपद्ये** इति सम्बन्धः, **श्रीमद्** शोभायुक्तं, यद् **वृन्दावनं** तत्प्रकाशकत्वाद् यः तद्**इन्दुः** तेन **प्रकटितः,** तस्माद्वा, यो **रसिकानां** लीलारसपूर्णानाम् **आनन्दसन्दोहः** सुखसमूहः तं **रूप**यति इति **सन्दोहरूपं** यस्यइति वा. तद्रूपएवेति वा. **स्फूर्जन्** बहुविधरससंवलनेन गर्जन्निव यो **रासादिलीलामृतसमुद्रो,** यथा प्राकृतसमुद्रो गंगादितूर्णतरंगिणीतः तरलिततरंगो घूर्णितः सशब्दो भवति तथा अत्रापि इति भावः.

(२)श्रीव्रजरायकृता टीका इति प्रवादः

पुष्टि-सृष्टि-प्रवृत्त्यर्थं प्रादुर्भूतोऽस्तियः प्रभुः ।।
तत्स्वरूपाप्तये नित्यं वन्दे श्रीवल्लभात्मजम् ।।१।।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरचरणाः स्वीयेषु करुणया स्वाचार्यस्वरूपज्ञापनार्थं तत्प्रकटितमार्गप्रापक-तत्स्वरूपनिरूपकाष्टकं प्रकटयन्ति. तत्र श्लोकाष्टकेन निरूपणं धर्मिधर्मस्वरूपनिरूपणेनेति पूर्वं धर्मिस्वरूपं पद्यद्वयेन आहुः द्विदलरसरूपेण **श्रीमद्** इति. **यः भूमौ सन्मनुष्याकृतिः प्रादुरासीत् तं हुताशं प्रपद्ये** इति सन्बन्धः. तत्प्राकट्यस्य दुर्लभत्वेन विशेषयन्ति विशेषणेन **शश्वद्** निरन्तरम्. **श्रीमान्** अलौकिकभगवद्रमणैकशोभावान् यो **वृन्दावनेन्दुः वृन्दा** स्त्री, तद्वनस्य **इन्दुः** स्त्रीसुखात्मकः तेन **प्रकटितो**यो **रसिकस्य भगवतो अर्थे आनन्दसन्दोहः** सारः तद्रूपो यः **स्फूर्जन्** अतिशोभितो यो **रासादिलीला**त्मको **अमृतजलधिः** तत्र **भरो** येषाम् अलौकिकानां भावरूपजीवानां तैः **आक्रान्तं सर्वतः सेव्यमानं** सर्वं स्वरूपं यस्य सः. तादृशोऽपि यो **भूमौ प्रादुरासीत् तं प्रपद्ये. 'अपि'**शब्देन स्वनिवेदितजीवभावरूपसेवाद्यनपेक्षित्वं ज्ञाप्यते. यतः तल्लीलास्थभक्ताक्रान्तत्वात् तैरेव तत्सम्भवात्. ननु एवं चेत् तदा प्राकट्यं किम्प्रयोजनकम् ?इति आकांक्षायाम् आहुः **तस्यैव** इति. **तस्यैव** भगवतः इन्दोः वा **आत्मानुभावप्रकटनहृदयस्य आत्मनः श्रीमदाचार्याणाम् अनुभावो** निवेदनमन्त्रार्थाधिदैविकशक्तिरूपस्वात्माप्रवेशेन रमणरूपः तत्**प्रकटनार्थहृदयस्य आज्ञया** रसरूपया तथा इति अर्थः. ननु भगवति स्वानुभावप्राकट्यं चेत् तदा वृन्दावनएव कथं न प्रकटीकृतवान् ? भूमौ प्रादुर्भावे किं प्रयोजनम् इति आशंक्य आहुः **अतिकरुणः** इति. करुणत्वेन जीवेषु स्वरूपरसदानेच्छया तथा कृतवान्. करुणत्वमेव प्रकटयन्ति **हुताशम्** इति विशेषणेन. **हुतं** लौकिकस्वरूपम् अश्नाति भस्मीकरोति इति भावः. कात्यायन्याधिदैविकम् इति भावः. **हुतम्** अलौकिकस्वरूपं विप्रयोगाग्नौ तत्तापरूपत्वात् स्वयमेव अश्नाति भोगं करोति इति भावः. एतेन गुणातीतस्त्रीभावात्मकस्त्रीभावकरेणुरूपम् इति भावः. **तम्** अहं शरणं **प्रपद्ये** (इति) स्वस्य तच्छरणगमनोक्त्या पाठकतर्ऋणां शरणगमनं व्यज्यते. तेन एतादृशस्वरूपं ज्ञात्वा शरणीयः इति ज्ञापितम्. **सन्मनुष्याकृतिः** इति सात्त्विकभावापन्नः सदात्मकमनुष्यः पुरुषोत्तमः तद्वदाकृतिः यस्य इति अर्थः. यद्वा **यो** भूमौ **सन्मुष्याकृतिः प्रादुरासीत्** पुरुषोत्तमः तस्यैव **आत्मानुभावस्य** रसात्मकस्य स्वाचार्यरमणात्मकस्य प्रकटनार्थहृदयस्य हुताशं तापात्मकं प्रपद्ये इति भावः ।।१।।

तस्य **भरेण** अतिशयेन **आक्रान्ताः** व्याप्ताः **सर्वाः** देहादिवृत्तयो यस्य. तदा**क्रान्ताः सर्वे** भक्ताः यस्य यस्माद् वा. लीलामृतसमुद्रैकमग्नोऽपि. किञ्च **यः शश्वदपि** सर्वदा एवंरूपोऽपि. यद्वा **शश्वद्** इति समस्तस्यैव विशेषणम्. एवंविधोऽपि **तस्यैव** वृन्दावनकलानाथस्यैव. किंल्लक्षणस्य ?**आत्मनो** रासक्रीडादिजनितो यो अनुभावो

‘‘**विक्रीडितं व्रजवधूभिः इदम्**’’ (भाग.पुरा.१०।२९।४०) इत्याद्युक्तः, तस्य **प्रकटनं** व्यक्तीकरणम्. तत्र **हृदयं** चित्तं यस्य. नहि रासादिलीलावर्णनं श्रीवल्लभाचार्याद् अन्यः कर्तुं शक्नोति. अतएव तैः उक्तं ‘‘**अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुः वैश्वानराद् वाक्पतेः अन्यः**’’ (सुबो.१।१।१का.५) इति. सर्वप्रकारेण ततः उन्मज्जनं न शक्यमपि. यो भक्तार्थम् अतिकारुण्ययुक्तः तथा **सन्मनुष्याकृतिः** भूत्वा, मनुष्येषु **सत्त्व**न्तु सौब्राह्मण्य-सत्कुलप्रसूतत्वादिना ज्ञेयम्. अत्र यद्यपि अग्नित्वे रससमुद्रसम्बन्धो विरुद्धः तथापि अलौकिकत्वेन वडवानलवद् अविरोधः ।।१।।

गोस्वामी श्रीश्याममनोहरजी

श्रीवल्लभाष्टकस्तोत्र : जैसाकि पहले हम देख चुके श्रीवल्लभाष्टकके आठों श्लोक महाप्रभुके रूपवर्णनार्थ हैं. यह रूप वेषभूषावर्णाकृतिके आशयमें नहीं परन्तु आराधनोपदेशक और आराध्यभगवद्रूप से जुड़े ‘सौन्दर्य’पद्यमें प्रतिपादित प्रकट/गूढ़अथवा पुंभाव/स्त्रीभाव के ही अष्टविध रूप हैं :

1 तदनुसार प्रथम श्लोकमें यह दिखलाया गया है कि भूतलपर प्रकट होनेवाली सन्मुष्याकृतिवाले रूपके भीतर महाप्रभुका एक निगूढ़रूप भी है. वह है भगवान्के भीतर अवस्थित गूढ़ भोग्यभाव या गूढ़ स्त्रीभाव का अनुभावक रूप, जो श्रीकृष्णावतारके समय वृन्दावनमें की गयी रासलीलाके समय कथंचित् बाहर प्रकट हुवा था. महाप्रभुके इस प्रकट मनुष्याकृतिवाले रूपके भीतर भी वही निगूढतया अवस्थित है और स्वयं मनुष्याकृतिवाला रूप भी उसका एक वैसा अनुभाव है.

2 अतएव परमानन्दात्मक भगवान्के उस गूढ़भावके अनुभवके अधिकारी जो दैवी जीव हों उनमें गूढ़भोक्तृभाव रहता है परन्तु महाप्रभु श्रीवल्लभ जैसे उद्भावकके बिना वह, जीवात्मा और परमात्मा के बीच आत्यन्तिक केवलाद्वैतवादकी झोंकके कारण बिन्दु जैसे सागरमें विलीन हो जाये वैसे, ब्रह्मात्म्यैक्यमें विलीन हो जाता है. अथवा आत्यन्तिक द्वैतवादके बोझमें पिस कर इस तरह दब जाता है कि प्रकट भोग्यभावसे ऊपर उठनेका साहस ही जुटा नहीं पाता. अतः इन दोनों अवस्थाओंमें दैवी जीवात्माओंके भीतर भरा ब्रह्मके स्वरूपानन्द और भजनानन्द के रसास्वादन कराने समर्थ गूढ भोक्तृभाव निरर्थक हो जाता यदि महाप्रभुका भूतलपर प्राकट्य न होता तो. यही बात स्तुतिमुखसे द्वितीय श्लोकमें प्रतिपादित हुयी है.

3 श्रुतिरूपा प्रकट वाणीके अभिहितार्थके भीतर गूढ़तया अवस्थित तात्पर्यविषयीभूत अर्थ तो यह है कि जीवात्माकी क्रियाशक्ति ज्ञानशक्ति और भावशक्ति यों तीनों ही, उस सच्चिदानन्द ब्रह्मका अपने सच्चिदंशमें प्रकट हुवे आंशिक अनुभाव हैं.

इसकी अनुभूति, परन्तु , वेदके पूर्वकाण्डकी श्रुतिविधिओंद्वारा कर्तव्यत्वेन अनुष्ठेय कर्मोंके अननुष्ठान या साधनाभिमानके सहित किये जाते अनुष्ठान द्वारा भी शक्य नहीं. वह सकल नाम-रूप-कर्मोंको केवल सद्‌रूप या केवल असद्‌रूप माननेसे भी शक्य नहीं बनता. हमारी क्रियाशक्तिके भीतर प्रकट हो पानेवाले ब्रह्मके गूढ़ कर्मरूपका ही अनुभाव हमारे द्वारा अनुष्ठित कर्मोंमें प्रकट होता है, ऐसा मान कर निःसाधनभावपूर्वक कर्मसाधनाके अनुष्ठानद्वारा कर्मोंमे भी ब्रह्मानुभाव प्रकट हो पाता है. इसे सकल नाम-रूप-कर्मोंके उपादानभूत ब्राह्मिक सद्द्रव्यके कारण ही स्वीकारनेपर अर्थात् अब्रह्मात्मक कर्मकी ब्रह्मतया केवल उपासना ही ‘‘**ब्रह्मरूप अग्निमें ब्रह्मरूप कर्मकर्ताद्वारा ब्रह्मरूप हविकी ब्रह्मरूपा आहुति ब्रह्मरूप देवको पहुंच पाती है, यह कर्मानुष्ठानमें गूढ़तया अवस्थित ब्रह्मसमाधि है**’’ (भग.गीता.४।२४) इस भगवद्‌वचनमें कही गयी है, ऐसा माननेपर नहीं. यह केवल ‘‘**कर्म उस वेदसे प्रकट हुवा है जो स्वयं अक्षरब्रह्मसे प्रकट हुवा है, अतः सर्वगत नित्य ब्रह्मयज्ञात्मक कर्ममें प्रतिष्ठित रहता है**’’ (भग.गीता.३।१५) इस वचनके आधारपर वाक्पति महाप्रभुद्वारा श्रुतिरूपा वाक्‌के ‘‘**यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे**’’ (त.दी.नि.१।११) रूप ब्रह्मकी क्रियाशक्तिका गूढाशयका प्रकाशन है.

इसी तरह वेदके उत्तरकाण्डरूप उपनिषदोंमें उपदिष्ट ब्रह्मकी ज्ञानशक्तिके बारेमें कही जा सकती है. क्योंकि सुख-दुःख-मोहात्मिका सकलविध अनुभूतिओंमें अनुस्यूत उस सर्वसाक्षिभूत चैतन्यकी अनुभूति भी केवल बाह्यविषयको पारमार्थिक मान कर अथवा केवल आन्तरचेतनाको ही पारमार्थिक माननेपर शक्य नहीं. वह तो बाह्याभ्यन्तर उभयत्र ‘‘**यह दृश्यमान सभी कुछ इस ब्रह्मके साथ तादात्म्यभावापन्न है... वही तुम भी हो**’’ (छान्दो.उप.६।८।७) श्रुतिवचनके अनुसार स्वीकारनेपर ही शक्य बनती है. इस तरहके सर्वविध द्वैतोंमें अनुस्यूत ब्रह्मके एकत्वके अनुदर्शन करनेपर ही श्रुतिवचनोंमें कहा गया है कि ‘‘**वही सभीके भीतर और वही सभीके बाहर है ...ऐसे उसके एकत्वको सभीमें अनुगततया जान लेनेपर कोई भी शोक या मोह पैदा हो नहीं सकता:**’’ (केनोप.५-७). महाप्रभुको श्रुतिकी ऐसी वाणीके पति होनेके कारण ही यह आशय स्वयं श्रुतिवचनोंने जानाया. एतावता वेदके उत्तरकाण्डमें उपदिष्ट ब्रह्मकी ज्ञानशक्तिका अनुभाव ही जीवात्माके भीतर ब्रह्मज्ञानके रूपमें प्रकटता होनेसे ब्रह्मकी अपरिच्छिन्नताको अपने परिच्छिन्न क्षुद्र अहंकारकी परिधिमें सिकोड़नेके बजाय अपने इदमास्पद सकल पदार्थोंकी तरह अहमास्पद के भी भीतर-बाहर अनुस्यूत मानना चाहिये. इसी अर्थमें ‘‘मैं ब्रह्म हूं’’ सदृश वचन ब्राह्मिक अहंकारके अनुभावतया सार्थक हो पाता है.

इसके बाद क्रिया-ज्ञान रूपिणी उभयविध शक्तिओंसे विशिष्ट ब्रह्म धर्मीके स्वरूपके प्रति श्रुतिके निगूढ़ाशयरूप भक्तिभावके उपदेशार्थ महाप्रभु कहते हैं ‘‘**इस श्रुतिवचनके आद्यांशमें सभी जड़वस्तुओंकी ब्रह्मात्मकता समझा कर, जड़वस्तुओंकी जड़ताके कारण प्रतीत होते दोषका परिहार कर, द्वितीयांशमें जीवको भी उसी ब्रह्मका चिदंशरूप दिखलाया गया है**’’ (त.दी.नि.१।६१). सर्वत्र ही इस तरह ब्रह्मकी तादात्म्यानुभूति शक्य हो जानेपर ‘‘**तत् त्वम् असि**’’ (छान्दो.उप.६।८।७) वचन मुक्त्यर्थ नहो कर भक्त्यर्थ है, वस्तुतः तो मुक्ति भी भक्त्यर्थ हो सकती है यह ‘‘**ब्रह्मभाव सिद्ध हो जानेपर अन्य किसी विषयकी कामना शेष नहीं रह जाती और नहीं किसी तरहका शोक ही. सभीमें ब्राह्मिकी समताको निहार पानेके कारण जीव जगदीशकी परा भक्तिको पा**

लेता है’’ (द्रष्ट. : भग.गीता.१८।५४) इस श्रुतिसाररूपा भगवद्वाणीने अपना निगूढ़आशय महाप्रभुके समक्ष प्रकट किया. अतएव महाप्रभु कहते हैं ‘‘**ब्रह्ममेंसे अनेकविध प्रकारोंसे सृष्टिकी उत्पत्तिके निरूपणद्वारा वेद अन्तमें तो ब्रह्मका माहात्म्य ही प्रतिपादित करना चाहते हैं. ऐसे ब्रह्मके साथ पुनः जीवके अभेदके उपदेशद्वारा उस ब्रह्मके बारेमें आत्मभावमूलक स्नेह ही वेद बढ़ाना चाहते हैं**’’ (त.दी.नि.प्र.१।४१). अतएव यह सृष्टि उस देश-कालादिके परिच्छेदसे रहित ब्रह्मकी देश-कालादिमें परिच्छिन्न आकृतिओंमें आविर्भाव होनेसे ब्रह्म साकार भी है और अपरिच्छिन्न भी. अतः जब ऐसे ब्रह्मके आनन्दाकारकी कोई भक्ति करने लगता है तब जागतिक राग-द्वेष-मोहादिके दुःखप्रद भावोंको लीलया प्रकट करनेवाले भूमासुखरूप परमानन्दकी अनुभूति शक्य हो पाती है. निष्कर्षतः भगवद्भक्ति भगवान्के स्वरूपानन्दका ही भक्तके भीतर प्रकट होता अनुभाव होनेसे उसे ‘पुष्टिभक्ति’ या ‘निःसाधनभावरूपा भक्ति’ कहा जाता है. इसी आशयका स्तुतिमुखेन निरूपण इस तृतीय श्लोकमें किया गया है.

4 तृतीय श्लोकमें श्रुतिवाणीने अपने अंशद्वयीरूप पूर्वोत्तरकाण्डों और समग्र अंशिरूप अलौकिकशब्दराशिके रूपमें अपना निगूढ़ाशय महाप्रभुको जिसतरह जताया उसके आधारपर श्रुतिवाणीकी पत्नीरूपता और महाप्रभुकी वाणीके पतिरूप होनेके, अतएव भगवन्मुखारविन्दरूप भी होनेके, तथ्यको प्रभुचरणने उपपन्न किया. अब इस चतुर्थ श्लोकमें भगवद्भजनके प्रकट उपदेशकरूप महाप्रभुके मुखारविन्दमें भजनीय श्रीकृष्णका मुखारविन्द कैसे गूढभावके साथ अवस्थित है, यह स्तुतिमुखेन समझाया गया है. महाप्रभुके उपदिष्ट प्रकारसे भजन करनेवाला भक्त जो भी स्वभोग्य स्रग् गन्ध वसन आभूषण नैवेद्य आदि भगवान्को भावके साथ समर्पित करता है, उसका भगवान् अपने साक्षिभावमें निगूढतया अवस्थित भोक्तृभावके प्राकट्यद्वारा साक्षाद् उपभोग करते हैं. एतावता ऐसा लगता है कि स्वयं भगवान्ने ही महाप्रभुके मुखारविन्दसे अपना निगूढ़ भोक्तृभाव प्रकट किया होनेसे स्वयं महाप्रभु अपने ही मुखारविन्दसे भक्तोंद्वारा समर्पित भोगके भोक्ता होनेका बन्धन स्वीकार रहे हैं !

5 पांचवें श्लोकमें प्रभुचरण यह समझा रहे हैं कि जब भगवल्लीलाके उपदेशार्थ महाप्रभुकी वाणी प्रवृत्त होती है तब वह अतीव शीतलता प्रदान करनेवाली वृष्टि जैसी (द्रष्ट. : ‘‘मुखाद् इन्द्रः’’ पुरु.सू.६) अर्थात् आप्यायक होनेपर भी भगवान्के प्रति भक्तिभावके विरोधिओंके लिये अतीव प्रदाहिका बन जाती है. अतएव महाप्रभुद्वारा स्वयंस्वीकृत स्वयंकी अग्निरूपता (द्रष्ट. : ‘‘अग्निः चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते’’ त.दी.नि.प्र.१।०।३) प्रकट भौतिक अग्निके अर्थमें न हो कर श्रुति-स्मृति-पुराणोंमें प्रतिपादित ‘‘**मुखाद्... अग्निः**’’ (पुरु.सू.६), ‘‘**अहम् अग्निः**’’ (भग.गीता.९।१६), ‘‘**लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैः ज्वलद्भिः**’’ (भग.गीता.११।३०), ‘‘**मुखम् अग्निः इद्धः**’’ (भाग.पुरा.२।१।२९), ‘‘अथो अनन्तस्य मुखानलेन दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम्’’ (भाग.पुरा.२।२।२६) ऐसे भगवन्मुखारविन्दरूप अग्निके निगूढ़ाशयमें लेनी आवश्यक है. प्रभुचरण कहते हैं कि अन्यथा श्रीकृष्णके मुखके दर्शन न होनेपर व्रजजनोंके भीतर प्रज्वलित होते विप्रयोगके तापको हर पानेकी मुखारविन्दकी लीला और भगवान्के सहज यशोरूप गुणसे अपरिचित जागतिक विषयोंके आकर्षणरूप दावानलके तथा भगवान्के स्वरूपको जान न पानेके अज्ञानरूप दावानल के भी पान करनेकी लीला भगवान् अपने मुखारविन्दमें क्यों प्रकट करते ! अतः महाप्रभुको

भगवन्मुखारविन्दरूप विरुद्धधर्माश्रय अग्नि मानना चाहिये !

[6] पांचवें श्लोकमें कही गयी भगवन्मुखारविन्दरूप अर्थात् आनन्दात्मक अग्निके निगूढ़ाशयवश यदि महाप्रभुने अपना कवितात्मक निरूपण न किया मानें तो नतो 'तत्त्वार्थदीप' नामक ग्रन्थ, शब्दात्मक होनेके कारण, भौतिक अग्निद्वारा प्रकट हुवा माना जा सकता है और नभौतिक अग्नि शब्द प्रकट ही होता है. अतः स्वीकारना पड़ता है कि महाप्रभु आनन्दात्मक भगवन्मुखारविन्दस्थित आनन्दात्मक अग्निरूप हैं. अतएव सृष्टिकी उत्पत्तिके निरूपणमें जहां भौतिक जलतत्त्व भौतिक अग्निमें से प्रकट हुवा दिखलाया गया है कार्य-कारणमें वैजात्य अनुभूत होता है. महाप्रभुरूप अग्निमेंसे प्रकट होनेवाला श्रीकृष्णकी सेवाका रसात्मक सागर अपने उपादानरूप आनन्दात्मक अग्निसे विजातीय न हो कर सजातीय ही है.

[7] इस श्लोकमें प्रकट संयोगमें गूढ़ विप्रयोग और प्रकट विप्रयोग में गूढ़संयोग के इतरेतरनिहित होनेकी बात बहोत अच्छे ढंगसे उभर कर बाहर आयी है. भगवन्मुखारविन्दके प्रकट मूर्तिमान् अनुभावके रूपमें महाप्रभुके मुखारविन्दको निहारनेवाला एक बार भी भावपूर्वक यदि उनके दर्शन पा लेता है या मुखारविन्दसे भावपूर्वक उपदेशग्रहण कर पाता है तो भगवान् श्रीकृष्णके व्रजमें प्रकट होनेवाले रूपके बारेमें उसके भीतर तीव्र विप्रयोग प्रकट हो जाता है. यह, किन्तु , इतने भारी विस्मयकी बात नहीं है जितनी कि इनके अधिकाधिक दर्शन या अधिकाधिक उपदेशश्रवण करनेवालेके भीतर व्रजाधिप भगवान्के अत्यधिक विप्रयोगका बढ़जाना विस्मयकारी है.

एतावता प्रभुचरणने यह सुस्पष्ट कर दिया कि महाप्रभुके साक्षात् पुरुषोत्तम होनेका भाव उनके प्रति कृतज्ञ पुष्टिजीवमें तो श्रीकृष्णासक्तिको बढ़ाता है, कृतघ्न अपुष्टिजीवोंमें नहीं. क्योंकि महाप्रभु स्वयं यह आज्ञा करते हैं **''यही तो महामोह है कि शास्त्रवचनोंको स्वयं सुनने-जाननेके बाद भी किसीका श्रीकृष्णभजनमें प्रवृत्त नहोना ! यह निश्चित ही अतिशय निष्ठुर प्रतारणा अर्थात् वंचना है कोई शास्त्राभ्यासी किसी अशास्त्रज्ञको श्रीकृष्णके भजनसे विमुख करे''** (त.दी.नि.१।१६). प्रकट पुष्टिभक्तिके उपदेशक आचार्य बनना, स्वयं अपनी भक्तिके प्रवर्तनार्थ नहीं प्रत्युत श्रीकृष्णकी भक्तिके प्रवर्तनार्थ है. अतएव त्रितयात्मकरूपके गूढ़ होनेका प्रयोजन भी यही है. अपने आत्मानुभावार्थको प्रकट करनेको प्रकटतया भजनीय भगवान्के भीतर गूढ़आचार्यभाव भी अतएव निहित होता ही है. वह केवल भक्त्युपदेशग्रहणार्थ न हो कर मन-वचन-तनसे भक्ति कर पाने जीवको समर्थ बनता है. शरीरपर त्वचावरण एक ही होता है परन्तु वह चरणतलपर स्थूल एवं कठोर होता है. यह भूतलपर चरणविन्यासार्थ हमें सक्षम बनाता है. नयन-कर्ण आदि इन्द्रियोंपर महीन एवं कोमलतम त्वचावरण होता है. यह हमें दर्शन-श्रवणादिके हेतु सक्षम बनाता है. इसी तरह आचार्यरूपमें पुरुषोत्तमका प्राकट्य भजनार्थ न हो कर भजनोपदेशार्थ होता है और भजनीय रूपका किसी अधिकारिविशेषको उपदेशार्थ प्रवृत्त होना केवल भजनोपदेशार्थ नहो कर शुद्ध भजनार्थ ही होता है.

8 अतएव भक्तोंको प्रिय लीला करनेवाले अप्रकट भगवान्को आलम्बन बना कर जीवात्माके भीतर प्रकट होनेवाले प्रेमके स्थायिभावके भीतर आलम्बनविभावात्मा भगवान्का रूप गूढतया अन्तर्निहित रहता है. इसी तरह ऐसे प्रेमात्मक स्थायिभावके प्रकट होनेसे पहले भी महाप्रभुके पुष्टिभक्तिमार्गीय उपदेशोंको अनुसरते हुवे जो अपने भजनीय भगवद्रूपको महाप्रभुके भावात्मक मान कर, प्रेमप्राकट्यार्थ भगवद्रुचिके भी दृढ़होनेसे पहले, अर्थात् केवल माहात्म्यज्ञानके वश या माहात्म्यज्ञानजनिका भजनक्रियाके रूमें जो भजनमें प्रवृत्त होता है, उस माहात्म्यज्ञान और भजनक्रिया के भीतर उसका आलम्बन बननेवाला भगवद्रूप अन्तर्निगूढ़होता है. इसी तरह भक्तिभावके आलम्बनविभावरूप भजनीय स्वरूपमें भगवत्प्रेम भगवदासक्ति और भगवद्व्यसनभाव में परिपक्व होनेवाली भक्तिका स्थायिभाव भी गूढ़तया अन्तर्निहित रहता है. भगवान्के माहात्म्यके अज्ञानको प्रशमित करनेवाली ऐसी पटुताके कारण महाप्रभुका अग्निके रूपमें वर्णन उपपन्न ही है. फिरभी ऐसे भगवद्भजनके उपदेशक आचार्यके भीतर गूढ़तया भगवत्स्वरूप अन्तर्निहित होता है तथा आचार्यचरणके भक्तिभावसम्बन्धी भावोंके अनुरूप भावात्मक होनेसे उस स्वरूपके भीतर महाप्रभु अन्तर्निगूढ़होते हैं. इस कारण है कि प्रत्येक पुष्टिजीवके भीतर गूढ़तया अवस्थित महाप्रभुका भजन उन्हें साक्षात् गोकुलेश श्रीकृष्ण मान कर करना ही सच्ची पुष्टिमार्गीय बुद्धिमत्ता है.

इस तरह हम देख सकते हैं ‘सौन्दर्य...’पद्यमें उपदिष्ट बीजरूप भाव श्रीवल्लभाष्टकके आठ श्लोकोंमें कैसे अंकुरित हुवा. उस बीजरूपमें से अंकुरित होनेवाले अष्टविध रूपोंका ही वर्णन श्रीवल्लभाष्टकमें किया गया है.

इस स्तुतिरूप ग्रन्थपर सर्वप्रथम व्याख्या प्रभुचरणके चतुर्थात्मज श्रीगोकुलनाथजीद्वारा विरचित है. उनकी व्याख्यापर पुनः श्रीपुरुषोत्तमजीने भी व्याख्या लिखी है. द्वितीय व्याख्या श्रीरघुनाथजी द्वारा विरचित है. ये सभी पूर्वमें प्रकाशित ही हैं और उन संस्करणोंके सम्पादक-प्रकाशकोंके प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करते हुवे ही हम यहां उन्हें पुनः प्रकाशित कर रहे हैं.

श्रीगोकुलनाथजीकृत टीकाको व्रजभाषानुवाद

यत्पादरजमागत्य मनो मे चञ्चलीकृतम् ।
तत्कृताचार्यपद्यानि विवृतौ यत् प्रवर्तते ।।
विवृतेः सफलत्वाय नत्वा पितृपदाम्बुजम् ।

विवृतिः कर्तुमारब्धान् अतिविश्वासतो मया ।।

श्रीगोकुलनाथजी कहत हें, श्रीगुसांईजीके चरणारविन्दकी रजने मेरे मनकों आयके चञ्चल कर्यो, याहीतें श्रीगुसांईजीके किये श्रीआचार्यजी महाप्रभून्के आठ श्लोक तिनकी टीका करिवेकुं मैं उद्यत भयो हुं. तहां कहत हें जो यह टीका पूरी होय यातें हम श्रीगुसांईजीके चरणकमलकों नमस्कार करत हें. या नमस्कारके विश्वासतें ही मैं टीका करिवेको आरम्भ कियो हुं.

अब कहत हें जो श्रीआचार्यजी महाप्रभुको स्वरूप, धर्म ओर आपके सेवक सब यद्यपि अलौकिक हें परि इनको जन्म लोकमें हे. तहां यह सन्देह होत हे जो लौकिक जन्मादिक तो कर्मके अधीन हें, सो सामान्य लोकन्की नांइ श्रीआचार्यजी ओर सेवकन् के जन्मादिक क्यों देखियत हें ?सो सन्देह दूरि करिवेकुं श्रीगुसांईजी श्रीआचार्यजी महाप्रभून्को स्वरूप जेसो हे तेसो कहत हें. ओर जा भांति इनको प्रागट्य हे सोउ कहत हें. ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभु प्रगट होयके जो-जो कार्य किए ते सब अपने सेवकन्सों कहत हें.

श्रीमद् -वृन्दावनेन्दु -प्रकटित -रसिकानन्द -सन्दोहरूप-
स्फूर्जद्-रासादि-लीलामृत-जलधि-भराक्रान्त-सर्वोऽपि शश्वत् ।।
तस्यैवात्मानुभाव - प्रकटन -हृदयस्याज्ञया प्रादुरासीद्
भूमौ यः सन्मनुष्याकृतिरति -करुणस् तं प्रपद्ये हुताशम् ।।१।।

अन्वयार्थ :

शश्वत् =निरन्तर

श्रीमद्-वृन्दावनेन्दु-प्रकटित-रसिकानन्द-सन्दोहरूप-स्फूर्जद्-रासादि -लीलामृत- जलधि- भराक्रान्त- सर्वः =श्रीवृन्दावनके चन्द्रके द्वारा प्रकटित रसिक भक्तन्के आनन्दके सन्दोहरूपसों विस्तरित होती रास आदि लीलाके अमृतसमुद्रसों आप्लावित सब होयवेसों

अपि = हु
सन् =होयवे पर

आत्मानुभाव- प्रकटनहृदयस्य=
अपने अनुभवकुं प्रकट
करिवेके मनवारे
तस्य = विनकी एव = ही
आज्ञया =आज्ञासों

भूमौ =भूतलपे
यः =जो
अतिकरुणः =अति दयावान
मनुष्याकृतिः = मनुष्यकी आकृतिवारे
तं =विनकुं
हुताशं =अग्निकुं
प्रपद्ये = शरणागत होउं हुं

भावार्थ : श्रीमद् - वृन्दावनचन्द्र श्रीकृष्णने भक्तिरसिकन्के काज जो आनन्दके समूह जेसी रासादि लीलान्के अमृतसिन्धुकों प्रकट कियो तातें सर्वदा जिनको अङ्ग-प्रत्यङ्ग आप्लावित होयवेपे हु, जा तरहके रूप धारण करि जेसी लीला करनी हे ताके अनुभव करावन्के आशयवारे श्रीकृष्णकी ही आज्ञातें जो अति करुणा करि भूमिपे मनुष्याकृति धारण करिके प्रकटे एसे, अग्निकी शरणमें मैं जात हूं ।।१।।

टीका : श्रीआचार्यजी महाप्रभु केसे हें सो कहत हें. अखिल शोभायुक्त जो श्रीवृन्दावन, जहां लक्ष्मीजीको सदा वास हे अथवा व्रजभक्तन् सहित जो वृन्दावन ताके चन्द्रमारूप जे पूर्णपुरुषोत्तम. याहीतें वृन्दावन अलौकिक हे. काहेतें ?लौकिक वनको अधिपति लौकिक चन्द्रमा जेसे लौकिक वनकों आनन्द उपजावे ता भांति या अलौकिक वृन्दावनके चन्द्रमारूप जो रसात्मक पूर्णपुरुषोत्तम सो या वनकुं आनन्दके उपजावनहारे हें. ओर वेणुनादद्वारा सब ठोर स्वरूपामृतको प्रवेश करि सदा रस प्रकट करनवारे एसे चन्द्रमारूप जो पूर्णपुरुषोत्तम तिन करि प्रगट कियो जो व्रजभक्तन्के काज आनन्दसमूह तासों श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्को अङ्ग-प्रत्यङ्ग भीतर-बाहिरसूं आप्लावित हे.

‘‘रासादिक लीला’’ कहि जे ‘अमृतसमुद्र’ कह्यो सो यातें जो अमृतरस होइ सो मीठो होइ अरु मरणादिक सब दोषन्कों दूरि करि; ओर जे स्वर्गमें होंइ तिनहुंकों पावन करिवेकों योग्य हे. या भांति ये लीला हु महा मीठी हे. ओर जीवन्के लौकिक देह दूरि करि अलौकिक अमर देहकी प्राप्ति करावनवारे हें. ओर समुद्र जेसे अथाह होइ ओर उच्छलित तरङ्गवत् होइ ता भांति रासादिक लीला हु अथाह हे; ओर जिनमें भावन्के तरङ्ग उठत हें, यातें समुद्र हे. ता रासादिक लीलारूपी जो अमृतको समुद्र ताको जो ज्वार तासों जटित हे सब अङ्ग जिनके एसे श्रीआचार्यजी महाप्रभु हें. या करि सदा रसरूप स्वरूपको निरूपण किये.

तहां यह पूर्वपक्ष होय जो एसे रसरूप श्रीआचार्यजी महाप्रभून्को लोकमें तो प्रागट्य न सम्भवे ! तहां कहत हें जो कर्मके आधीन श्रीआचार्यजी नाहीं, जो ये तो श्रीठाकुरजीकी इच्छाके आधीन हें. तातें श्रीठाकुरजीकी आज्ञातें प्रगट भये हें. सो कहत हें, श्रीपूर्णपुरुषोत्तमकी यह इच्छा भइ जो मेरी लीला जानिके सब जीव लीलासृष्टिमें आवेंगे. तब लीलान्कुं तो सोई प्रगट करे जो लीलाके भीतरको होई, जाकुं लीलाको अनुभव होइ. सो एसे तो श्रीआचार्यजी ही हें. तातें इनहीकों आज्ञा दिये. तब जेसे पूर्णपुरुषोत्तम प्रगट भये ता भांति श्रीआचार्यजी महाप्रभुहु प्रगट भये. तातें लौकिक पुरुषकी नांइ प्रागट्य न जाननो. ओर भूमिमें ब्राह्मणभेषसों प्रगट होयवेकी आज्ञा भइ सो यातें जो ब्राह्मण सब वर्णन्में उत्तम हे. जो भक्तिमार्ग तिनमें प्रशंसनीय होइ यातें ब्राह्मणमें प्रगट भये.

तहां यहपूर्वपक्ष होय जो एसो रस छांडिके श्रीआचार्यजी महाप्रभु भूतलपे प्रगट भये सो क्यों ? तहां कहत हें, श्रीआचार्यजी महाप्रभु अति कारुणिक हें. ताको यह अर्थ हे जो ठाकुरकोंहु जीवऊपर इतनी इच्छा भइ जो सब जीव मेरी लीला जानिके लीलासृष्टिमें आवें. यातें श्रीआचार्यजी अपनो रसहु छांडिके जीवके उद्धारकेलिये प्रगट भये. तातें श्रीठाकुरजीतेंहु श्रीआचार्यजीमें अति दया हे, तातें प्रगट भये.

तहां यह पूर्वपक्ष होय जो स्वरूप जाने बिना शरण क्यों जाइ ?ताकेलिये स्वरूप कहत हें. अलौकिक ठाकुरके मुखारविन्दके अधिष्ठाता जो अग्नि ता रूप आनन्दमय श्रीआचार्यजी महाप्रभुको स्वरूप जाननो. सो श्रीगुसांईजी कहत हें जो एसे श्रीआचार्यजी तिनकी हमशरण जात हें. या करि यह जताये जो सब सेवक नित्य श्रीआचार्यजीकी शरण जाऊ, जो सब वस्तुकी सिद्धि होई. यह उपदेश किये ।।१।।

नाविर्भूयाद् भवांश्चेद्

नाविर्भूयाद् भवांश्चेद् अधिधरणीतलं भूतनाथोदितासन्-

मार्गध्वान्तान्धतुल्या निगमपथगतौ देवसर्गेऽपि जाताः ।।
घोषाधीशंतदेमेकथमपिमनुजाःप्राप्नुयुर्नैवदैवी
सृष्टिर् व्यर्था चभूयाद् निजफलरहिता देव! वैश्वानरैषा ।।२।।

श्रीवल्लभजी

एवम् आचार्याणां स्वरूपं, प्रादुर्भावे निमित्तं, प्रादुर्भावप्रकारं चउक्त्वा तत्कर्तृकम् असाधारणकार्यम् आहुः :

नाविर्भूयाद् **इति,** भवान् चेत् न आविर्भूयात् तदा निजफलरहिता एषा सृष्टिः व्यर्था स्याद् **इति सम्बन्धः.** भवान् चेद् **भवान् यदि** धरणीतलम् अधि**कृत्य आविर्भूतो नभवेत् तदा अग्रे वक्ष्यमाणं कार्यद्वयं न भवेत्. यद्यपि सर्वदा भगवन्मुखारविन्दे स्वाधिकरणे तत्प्रादुर्भावो अस्त्येव तथापि तत्र स्थितस्य भगवदाज्ञप्तकार्यकरणासम्भ-**वाद् अत्र प्रादुर्भूतस्यैव तत्कार्यकरणाद् अधिधरणीतलम् इति उक्तम्. कार्यद्वयञ्च मर्यादापुष्टिभेदेन तन्मार्गीयफलप्राप्तिरूपम्. ननु मर्यादामार्गस्य वेदमूलत्वाद् वेदे चतन्मार्गीयसाधनोपदेशात् कथं तत्साध्यफलस्य मुक्तेः अभावः ? इति चेत् , सत्यं, यदि साधनफलयोः तदुक्तप्रकारेण ज्ञानं स्यात् तदा फलं भवेदेव. तदुक्तप्रकारकज्ञानाभावात् फलाभावः. ननु कथं तत्प्रकारकज्ञानाभावः ?इत्थं : तत्साधकानां वेदवाक्यानां स्वस्वमतानुसारेण अर्थकल्पनात्. फलस्यापि स्वस्वमतानुसारेण अनेकविधत्वकल्पनाद् नैकरूपत्वं मुक्तेः. मतभेदेन साधनमुक्त्योः प्रकारभेदे हेतुम् आहुः भूतनाथोदित... इति, भूतनाथेन **महादेवेन** उदिताः **प्रकटीकृताः ये** असन्मार्गाः **मोहकशास्त्राणि मायावाद-न्याय-मीमांसादीनि. तत्तच्छास्त्रेषु स्वस्वमतानुसारेण साधनफलनिरूपणाद्** नैकविधत्वं साधनफलयोः. तद् यथा वेदेच ''ब्रह्मविद् आप्नोति परम्''-''ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताम् आप्नोति'' (तैत्ति.उप.२।१।-द्रष्ट.महाना.उप.१२।३) इत्याद्यनेकश्रुतिभिः जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिलक्षणो मुक्तिप्रकारः उक्तो, गीतायामपि ''विशते तदनन्तरम्'' (भग.गीता.१८।५५) इति जीवस्य स्वस्मिन् प्रवेशस्यैव मुक्तित्वम् उक्तं भगवता. मायावादिभिः तद्विरुद्धं कल्पितजीवस्य नाशो मुक्तिः इति इति उच्यते. तत्र आत्मनाशस्य अपुरुषार्थत्वाद् मुक्तेः च पुरुषार्थत्वात् तन्मतं वेदविरुद्धत्वाद् असद्रूपम्. नैयायिकैस्तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वम् उच्यते, मुक्तेः च सुखदुःखात्यन्ताभावरूपत्वम्. वेदेच मुक्तेः आनन्दरूपत्वनिरूपणात् तन्मतमपि असत्. मीमांसकैस्तु यागसाधनसाध्यस्वर्गलोकसुखस्यैव मुक्तित्वकथनात् श्रुतौ ''यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्'' (गरु.पुरा.१०९।४४) इति ब्रह्मानन्दानुभवस्यैव 'स्वर्ग'पदवाच्यत्वात् स्वर्गलोके चएतल्लक्षणाभावाद् नमुक्तित्वम्.एतन्मता-नुवर्तिनां वेदोक्तमुक्तिमार्गगतिप्रतिबन्धाद् ध्वान्त**त्वम्. यथा ध्वान्तं प्राप्यदेशगमनप्रतिबन्धकं तथा असच्छास्त्राणामपि, मुक्तिमार्गाज्ञापकत्वाद् , ध्वान्तत्वेन तन्मार्गानुवर्तिनो अन्ध तुल्याः, आसुराणां गीतोक्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिज्ञानप्रकाशात्यन्ताभावाद् वेदोक्तमुक्तिमार्गे स्वाभाविकान्धत्वम्. दैवानान्तु मुक्तियोग्यत्वेन श्रुत्युक्तभक्तिमार्गज्ञानास-म्भवेऽपि**

असच्छास्त्रध्वान्तप्रवेशेन अन्धतुल्यत्वं नतु स्वाभाविकान्धत्वमिति ‘तुल्य’**पदप्रयोगः. यदा सत्सङ्गेन ध्वान्तनाशः तदा फलमपि इति भावः. अतएव** ‘अपि’ **शब्दः. कदाचित् तच्छास्त्रपराः आसुराः भविष्यन्ति इति शङ्काव्युदासाय आहुः** देवसर्गेऽपि **इति, एतच्छास्त्रपराणां दैवानामपि मुक्तिमार्गाज्ञानं ज्ञापितम्. एवं मर्यादामार्गे साधनफलज्ञानाभावं निरूप्य पुष्टिमार्गेऽपि तथात्वं निरूपयन्तिः**

तदा **तस्मिन् समये तत्सङ्गाद् इमे** मनुजाः **पुष्टिमार्गीयजीवाअपि स्वमार्गीयसाधनज्ञानाभावात् स्वमार्गीयसाक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं फलं न प्राप्नुयुः. तदा** एषा **पुष्टिमार्गीया** सृष्टिः व्यर्था **एव भवेत् फलाभावात्. यथा मर्यादामार्गे मुक्तिः फलं तथा पुष्टिमार्गे साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसम्बन्धः फलं, तत्साधनं च भक्तिमार्गीयो भावः. पुष्टिभक्तिमार्गे साक्षात् पुरुषोत्तमएव सेव्यइति** ‘घोषाधीश’**पदं, ‘‘पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहएव...’’ (सुबो.१०।२।१६) इति वाक्यात्. साक्षात्सम्बन्धसाधकत्वमेवेति** देव वैश्वानर **! इति सम्बोधनं, ‘दिवु’धातोः क्रीडार्थत्वाद् वैश्वानरत्वेन मुखाधिष्ठातृत्वात् फलसाधकत्वम्. त्वत्प्राकट्यात् पूर्वं मार्गद्वयभेदस्य तन्मार्गीयसाधनफलभेदस्य चअज्ञातत्वात् प्राकट्यानन्तरमेव तज्ज्ञापनेनैव ज्ञापित्वात् सुष्ठूक्तं** नाविभूर्याद् **इति ।।२।।**

श्रीपुरुषोत्तमजी

एवं प्रतिज्ञावाक्यार्थं व्याख्याय हेतुवाक्यानि व्याख्यास्यन्तः पूर्वोक्तसन्देहस्थाम् आचार्यान्तरसामान्यकोटिं तर्कैः वारयितुम् आपाद्यनिरूपणमुखेन विवक्षितानुभावप्रकटनसामर्थ्यरूपम् आज्ञाहेतुं सूचयन्तो द्वितीयां प्रतिज्ञां हेतुभिः साधयन्ति इति आशयेन आहुः **एवम्** इत्यादि. मूले **आविर्भूयाद्** इति सम्भावनार्थे लिंग् , आर्धधातुकत्वाभावेऽपि तर्कस्य अनिष्टप्रसञ्जनरूपत्वेन अभावमुखेन इष्टसाधकत्वाद् आपादकापाद्याभावरूपयोः आचार्याविर्भाव-दैवसृष्टिवैयर्थ्याभावयोः इष्टत्वेन उत्कण्ठया आशास्यत्वाद् आशिर्‘लिंग्’प्रयोगः. **अधिधरणितलम्** इति विभक्त्यर्थेन अव्ययीभावः. तदेव उक्तम् **अधिकृत्य** इत्यनेन. **स्वाधिकरणे** इति भगवति इति अर्थः. **मर्यादापुष्टिभेदेन** इति मन्दमध्यमानाम् अक्षरसायुज्योत्तरं भगवदिच्छया लीलासम्बन्धस्य **‘‘अक्षरधियान्तु अवरोधः...’’** (ब्र.सू.३।३।३३) इति सूत्रे निर्णीतत्वात् सोऽपि मोक्षो अत्र कार्यत्वेन उक्तः. **वेदमूलत्वाद्** इति वेदमूलतया प्रसिद्धत्वात्. कल्पने बीजं वदन्ति इति आहुः **मत...** इत्यादि. **मायावादन्यायमीमांसादीनि** इति, **‘‘अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः त्याज्यः श्रुतिविरुद्धो अंशः श्रुत्येकशरणैः नृभिः. जैमिनीये चवैयासे नविरोधोऽस्ति कश्चन’’** (पारा.पुरा. । ।) इति पराशरीयपुराणवाक्ये न्यायादिषु विरोधस्य जैमिनीयवैयासयोः तदभावस्य उक्तत्वेऽपि प्रस्थानभेदैः तदर्थस्य व्याकुलीकरणाद् मोहकत्वेन **असन्मार्गत्वम्** इति अर्थः. विरोधं दर्शयितुं वैदिकार्थं पूर्वम् आहुः **तद् यथा** इत्यादि. अत्र **‘‘ब्रह्मविद् आप्नोति परम्’’** (तैत्ति.उप.२।१) इत्यनेन पुष्टिमार्गीयो मोक्षः **उक्तः.** द्वितीयया मुख्यगौणभेदेन मर्यादामार्गीयः उक्तः. **‘सलोकता’** पदं सार्ष्ट्याद्युपलक्षकम्. **‘‘ब्रह्मणः सायुज्यं सार्ष्टिं समानलोकताम् आप्नोति’’** (द्रष्ट.महाना.उप.१२।३) इति श्रुत्यन्तरात्.

श्रुत्यर्थनिश्चायनाय आहुः **गीतायाम्** इत्यादि. श्रुतिविरोधं प्रकटयन्ति **मायावादिभिः** इत्यादि. **कल्पित...** इति अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः इति, **मोक्षश्च अविद्यानाशः** इति अंगीकारात् तथा इति अर्थः. **वेद...** इति, **चः** पुराणसमुच्चयार्थः. **तन्मतमपि** इति '**अपि**'ना साधनांशेऽपि ''**तमेव विदित्वा**'' (श्वेता.उप.३।८) इत्यादिश्रुतीनां विरोधः सूच्यते. **यागसाधन...** इत्यादि यागसाधनानि प्रयाजाः तत्साध्यो यः स्वर्गलोकः ''**सुवर्गाय वा एतानि लोकानि हूयन्ते**'' (तैत्ति.ब्राह्म.३।४।१।८) इति श्रुत्युक्तः. तस्य मुक्तित्वकथनात् तत्सामान्येन वाक्यशेषोक्तसुखेऽपि असुरोपघाताभावम् आकल्पस्थायित्वं च आदाय लोकपरतास्थापनात्. तत्र आत्मसुखपक्षेऽपि जैवानन्दस्य परिच्छिन्नत्वात् ''**यं यं कामं कामयते सो अस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठन्ति**'' (छान्दो.उप.८।२।१०) इत्यादिश्रुत्यन्तरे आत्मानम् 'अमृतादि'लिङ्गैः ब्रह्म इति निगमयित्वा ''**एवंवित् स्वर्गलोकम् एति**'' (छान्दो.उप.८।३।३) इति उपसंहारेण उक्तश्रुतावपि अभिलाषादिलिंगैः ब्रह्मानन्दानुभवस्यैव 'स्वः'पदवाच्यत्वात् स्वर्गलोके **च** काराद् जीवात्मसुखे च एतल्लक्षणाभावात् तथा इति अर्थः. एतेन ''**निःसम्बन्धो निरानन्दो मोक्षः**'' (। ।) इत्यपि संगृहीतं ज्ञेयम्. **ध्वान्तत्वम्** इति मार्गाणां ध्वान्तत्वम्. शेषं स्फुटार्थम्. अत्र मायावादमात्रग्रहणाद् रामानुजमाध्वप्रस्थानयोः संग्राह्यैकदेशत्वं सूचितं ज्ञेयम्. **तत्र साधनं भक्तिमार्गीयो भावः** इति '**घोषाधीश**' पदम् इति च. अत्र इदं हृदयं : पूर्वतन्त्रे अग्निहोत्र-पूर्णमास-ज्योतिष्टोमेषु स्वर्गस्य फलत्वे कथिते कर्मसु अल्पत्वबाहुल्याभ्यां भाट्टादिभिः स्वर्गे वैजात्यम् अंगीक्रियते पुराणादिष्वपि कर्मभेदेन नाना स्वर्गाः प्रदर्श्यन्ते. उत्तरतन्त्रेऽपि ''**यथाक्रतुः अस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथा इतः प्रेत्यापि भवति**'' (छान्दो.उप.३।१४।१) इति छन्दोगश्रुतिसिद्धेन तत्क्रतुन्यायेन साधनफलयोः प्रकारैक्यं निश्चायते. तेन साधनवैजात्ये फलवैजात्यम् अविवादम्. तथा ''**जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिम् अतीत्य तुरीयातीतो गोपाल ॐतत्सद् भूर्भुवस्सुवः तस्मै वै नमोनमः**'' (गोपा.उत्त.ता.उ.३।१७) इति गोपालोत्तरतापनीये विश्वाद्याधिदैविकसहित-जाग्रदाद्यतीतत्वश्रावणेन अवतारेष्वपि कृष्णावतारस्य श्रेष्ठत्वश्रावणेन गान्धर्विदुर्वाससोः संवादसन्दर्भेण च तस्मिन्नेव तदाकारके परत्वं विश्राम्यते. गीतास्वपि ''**अहं सर्वस्य प्रभवः**'' (भग.गीता.१०।८) इत्यादिसन्दर्भेण ''**मन्मना भव**'' (भग.गीता.१२।६५) इति ''**सर्वधर्मान्**'' (भग.गीता.१८।६६) इति सर्वगुह्यतमोपदेशमुखेन च श्रुत्युक्तं परत्वं स्वस्मिन्नेव निश्चाय्यते. तेन तत्र परत्वमप्यपि अविवादम्. तथा साधनविचारेऽपि ''**अहं सर्वस्य**'' (भग.गीता.१०।८) इति पद्ये पूर्वार्धेन स्वमाहात्म्यम् उक्त्वा उत्तरार्धे भावपूर्वकभजनमेव उक्तम्. भावश्च रतिरेव ''**रतिः देवादिविषया भावः**'' (। ।) इत्यादिवाक्यात्. सापि धर्मान्तरमेव नतु ज्ञानम् , एकादशे ''**अथ एतत् परमं गुह्यं शृण्वतः ... सुगोप्यमपि वक्ष्यामि**'' (भाग.पुरा.११।११।४९) इति प्रतिज्ञाय योगादिसाधनासाध्यत्वनिरूपणपूर्वकं ''**केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः**'' (भाग.पुरा.११।१२।८) इत्यादिना भावेन गोपीगोखगमृगादिनागान्तानां स्वप्राप्तिम् उक्त्वा भावेऽपि मुख्यं भावं निष्कृष्टुं ''**रामेण सार्धम्...**'' (भाग.पुरा.११।१२।९) इत्यादिसन्दर्भेण ''**मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽबलाः ब्रह्म मां परं प्रापुः संगात् शतसहस्रशः**'' (भाग.पुरा.११।१२।१३) इति संगस्यैव उक्तत्वेन चित्तासक्तेरेव सूचितत्वात्. नापि इच्छा 'प्रीणामि'-'अनुरज्यामि'-'इच्छामि' इति अनुभवेनैव ततो भेदाध्यवसायात्. एवं सति तादृशभावरूपसाधनेन या परप्राप्तिः सा तत्क्रतुन्यायेन उक्तरूपैव सिध्यति. इयञ्च लक्ष्म्याअपि दुर्लभा ''**नायं श्रियो अङ्गउ नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतो अन्याः रासोत्सवे अस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठलब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीनाम्**'' (भाग.पुरा.१०।४४।६०।) इति श्रीमदुद्धवस्य ''**न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिः नशंकरो नच संकर्षणो नश्रीः नैव आत्मा च यथा भवान्**'' (भाग.पुरा.११।१४।१५) इति भगवता स्तुतस्य वाक्याद् , ''**आसाम् अहो चरणरेणुजुषाम् अहं स्याम्**'' (भाग.पुरा.१०।४४।६१) इति तच्चरणरेणुप्रार्थनात् च. तेन फलसाधनयोः उत्कर्षस्य अत्रैव विश्रान्तिः. तदिदं

श्रीमदाचार्यचरणैरेव प्रकटितमिति रामानुजाचार्यमध्वाचार्यादिभिः मायावादं निराकृत्य भगवत्सायुज्य-लक्ष्मीसायुज्यादिरूप-मोक्षस्य स्थापनेऽपि ‘‘**सो अश्नुते...**’’ (तैत्ति.उप.२।१) इति श्रावितस्य फलस्य आनन्दमयाधिकरणस्वतन्त्रवर्णकोक्तरीत्या घोषाधीशप्राप्तिरूपत्वेन अविवेचनात्. **लिंगभूयस्त्वाधिकरणो** क्तरीत्या सर्वात्मभावरूपसाधनस्य अविवेचनात् चन तन्मतेन एतत्प्राप्तिरितिन आचार्यचरणाविर्भावस्य गतार्थत्वम् इति भावः. वैश्वानरत्वेन इति, ‘‘**विश्वान् नरान् नयति**’’ (निरु.७।६।२१) इति यास्कोक्तनिरुक्त्या सर्वजननयनसामर्थ्यबोधनेन इति अर्थः. एवञ्च अत्र **‘घोषाधीश’- ‘वैश्वानर’**पदाभ्यां यथायथम् ‘‘**असाधनं साधनं करोति**’’ (त.दी.नि.प्र.१।१) इत्यादिरूपानुभावप्रकटनाभिप्रायरूपो भगवन्निष्ठः सामर्थ्यरूपः आचार्यनिष्ठः च आज्ञाहेतुः अत्र समर्थ्यते इति सूचितम्. अत्र सिद्धः तर्कः एवं प्रयोक्तव्यो : यदि विवक्षितानुभावप्रकटनाय भवान् आविर्भूतो नस्यात् दैवानां रसात्मकपरप्राप्तिः इदानीं नस्यात्. यदि नइदानीं स्यात् तदा पुष्टिदैवजीवानाम् इदानीं सृष्टिः व्यर्था स्यात्. यदि तथा स्यात् नेदानीं स्यात् , यदि न सा स्यात् ‘‘**अभयं सत्त्वसंशुद्धिः**’’ (भग.गीता.१६।१) इत्युक्तलक्षणकाः घोषाधीशकथारुचयो नदृश्येरन् इति. यदि एतत्सामर्थ्यम् अन्यत्र स्याद् न युष्मान् प्रकटयेत्. यतो नैवम् अतो नैवम् इतिच. एवं तर्कनिरूपणेन अत्र अनुमानमपि अभिसंहितं तत्प्रयोगस्तु : श्रीमदाचार्यप्रादुर्भावो भगवदभिसंहितावश्यककार्यजनको, भगवदाज्ञप्तत्वात् , श्रुत्यादिप्रादुर्भाववद् ; भगवदाज्ञप्तो भूतनाथोक्तमार्गध्वान्तान्धनिवारकत्वाद् , व्यासाविर्भाववद् इति. एवं प्रादुर्भावावश्यकत्वसमर्थनेन इतरतुल्यत्वातिशययोः निवारणाद् आद्यकोटिं निवार्य अवतारत्वं समर्थितम् ।।२।।

श्रीरघुनाथजी

एवम् अप्रादुर्भावे महद् अनिष्टम् इति आहुः **नाविर्भूयाद्** इति. भवतः **आविर्भावः** प्राकट्यं **चेद्** यदि न भवेत् **तदा इमे मनुजाः कथमपि घोषाधीशं नैव प्राप्नुयुः, सैषा दैवी सृष्टिः व्यर्था स्याद्** इति अन्वयः. तदेव प्रपञ्चयन्ति **अधिधरणितलम्** इति **धरणितलम् अधिकृत्य** आरभ्य, **भूतनाथो** रुद्रः तेन **उदितः** तामसमनुष्यादिषु उपदिष्टः. तस्माद् उदितो वा **यो असन्मार्गः** पाषण्डमार्गो मोहकशास्त्रम्. इदं सर्वं वाराहे पाषण्डोत्पत्तिकथनावसरे ‘‘**त्वं चरुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय...**’’ (... । ।) इत्यादौ स्पष्टम्. तेन यद् **ध्वान्तम्** अज्ञानं वस्तुतत्त्वानिश्चयः तनैव **अन्धतुल्याः** बहिर्दृष्टिसद्भावेऽपि अन्तर्दृष्ट्यभावात् तत्तुल्यत्वम्. तादृशाः सन्तो वेदमार्गे स्थिताअपि **निगमपथगतौ** वेदमार्गपरिज्ञाने अन्धतुल्याएव इतिवा. एतेन उत्तमसाधनेऽपि नभगवत्प्राप्तिः इति सूचितम्. किञ्च **देवसर्गे** सात्त्विकसृष्टौ उत्पन्ना**अपि**. एतेन उत्तमाधिकारित्वेऽपि भगवदवतरणं विना न भगवत्प्राप्तिः इति सूचितम्. किञ्च ‘‘**द्वौ भूतसर्गौ लोके अस्मिन्**’’ (भग.गीता.१६।६) इत्यादिषु स्वप्राप्त्यधिकारिणी या **दैवी सृष्टिः** सापि **व्यर्था**स्यात्. नहि भगवत्प्राप्तिमन्तरेण दैवी सृष्टिः सफला भवति नच भवत्प्राकट्यमन्तरेणापि तत्प्राप्तिः इति युक्तं वैयर्थ्यम्. तदेव स्पष्टीक्रियते **निजफलरहिता** इत्यनेन, **निजं** मुख्यम्. **देव!** द्योतमानबालक्रीडादिपरा इतिवा. **वैश्वानर ! विश्वे** सर्वेऽपि अनुकम्प्याः **नरा** यस्य इति. अनेन कारुण्यं सूचितं, संज्ञाशब्दत्वाद् न अत्यन्तं व्युत्पत्त्याग्रहः ।।२।।

एवं संयोगरसरूपदलेन पुम्भावात्मकेन धर्मिरूपं निरूप्य द्वितीयरसात्मकदलरूपस्त्रीभावात्मकधर्मिरूपम् आहुः **नाविर्भूयाद्** इति. **हे देव!** क्रीडारूप! **वैश्वानर !** तापात्मक ! **भवान्** तापरूपेण **चेत् नआविर्भूयाद् अधिधरणितलं** पृथ्वीम् अधिकृत्य, तदा त्रिविधापि दैवी सृष्टिः वृथा भूयाद्. भूतनाथोदिता जीवनाथो भगवान् , तदुक्ता **‘‘दैवी सम्पद् विमोक्षाय’’** (भग.गीता.१६।५।) इत्याद्युक्ता. **देवसर्गेऽपि जाताः मनुजाः** मर्यादादैवाः **कथमपि** अंशादिभेदेनापि **धोषाधीशं नप्राप्नुयुः** इति अर्थः. याथात्म्येन स्वसेव्यस्वरूपाज्ञानाद् अंशादिषु पुरुषोत्तमभ्रमात् नप्राप्नुयुः. **‘‘यो अन्यथा सन्तम् आत्मानम् अन्यथा प्रतिपद्यते’’** (महाभा.१।६८।२६) इति वाक्येन विपरीतमेव स्यात्. **निगमपथगतौ** पुष्टिश्रुतिरूपव्रजविलासिन्युक्तमार्गगतौ मार्गप्राप्तौ प्राप्त्यर्थं **देवसर्गे** क्रीडासर्गे **जाता**अपि जीवाः पुष्टिमार्गीयाः **सन्मार्गध्वान्तान्धतुल्याः** अन्ये ये असन्मार्गाः तद्रूपो यो अन्धकारः तेन अन्धतुल्याः सन्तो **घोशाधीशं नप्राप्नुयुः.** ननु पुष्टिमार्गीयदैवसृष्ट्युत्पन्नानां कथम् अन्यमार्गमोहः स्याद् इति चेद् , इत्थं : **‘‘स्वागतं वो...’’** (भाग.पुरा.१०।२६।१८) इत्यारभ्य **‘‘प्रतियात ततो गृहान्’’** (भाग.पुरा.१०।२६।२७) इत्यन्तं भगवदुक्तान्यमार्गमोहो भवेत् , तत्तत्सामयिकरसौपयिकत्वस्थितिपक्षार्थकाज्ञानेन. तदा तासां भाग्येन तथा सम्बन्धो अभूत् परम् एवम् अन्येषां नभविष्यतीति न प्रवृत्तिः भवेद् इति भावः. तदर्थमेव आचार्यैः **‘‘भगवतो अतिदुरापत्वेऽपि तदाशया तद्भजनम् अन्यभजनरहितं कुर्वद्भिरेव सर्वैः स्थेयम् इति भक्तिमार्गनिष्कर्षः’’** (सुबो.१०।४४।६०) इत्यादि अगादि. प्रभुचरणैरपि विद्वन्मण्डने **‘‘तदाशया तथा चेद् भजनं करोति तदा भगवानपि अङ्गीकरोति’’** (विद्व.मं.नित्यली.५०) इत्यादि निरूपितम्. **एषा** स्वकीया पुष्टिपुष्टिरूपा. **निजफलरहिता निजफलम्** अध्यात्मभावेन सेवाकरणं **तद्रहिता**स्यात् , **च**कारेण इयं सृष्टिः यदा स्वफलरहिता स्यात् तदा अन्यसृष्टिः स्वफलरहिता स्याद् व्यर्थापि स्याद् इति व्यज्यते. तत्सृष्टिमध्ये एतत्सृष्टिसङ्कलनेनैव तत्सृष्टेः सार्थकत्वम्. अन्यथा जीवसम्बन्धरहितदेहसृष्टिः च व्यर्था स्यात्. अत्र **‘वैश्वानर’** पदेन इदं व्यज्यते : यथा भगवता उक्तं **‘‘अहं वैश्वानरो भूत्वा... पचाम्यन्नं चतुर्विधम्’’** (भग.गीता.१५।१४) तथा तापात्मको भूत्वा सर्वेषु चतुर्विधपुरुषार्थान् रसरूपान् भोगरूपेण पक्वान् करोषि इति अर्थः. एतादृक्स्वरूपभोगकरणे द्वितीयदलस्यैव शक्तिरिति एतस्मिन् पद्ये द्वितीयदलात्मकधर्मिनिरूपणम् इति भावः. अतएव अस्मत्प्राणनाथैः निरूपितं **‘‘राधाधरसुधापातुः’’** इत्यारभ्य **‘‘नामसम्बन्धतो भवेद्’’** (सेवाश्लो.१६) इत्यन्तेन पद्येन ।।२।।

या भांति श्रीआचार्यजी महाप्रभुको स्वरूप- प्रागट्य विषे कारण, श्रीठाकुरजीकी आज्ञासों; ओर प्रागट्यको प्रकार कहिके अब श्रीआचार्यजी महाप्रभु प्रगट होयके असाधारण काज किये सो काज काहुसों सिद्ध न होइ सो निरूपण करत हें :

नाविर्भूयाद् भवांश्चेद् अधि-धरणि-तलं भूतनाथोदितासन् -
मार्गध्वान्तान्धतुल्या निगमपथगतौ दैवसर्गेऽपि जाताः ।।
घोषाधीशं तदेमे कथमपि मनुजाः प्राप्नुयुर् नैव दैवी
सृष्टिर् व्यर्था चभूयान् निजफलरहिता देव! वैश्वानरैषा ।।२।।

देव! =हे देव
वैश्वानर ! =हे वैश्वानर
चेद् =यदि, भवान् = आप
अधिधरणितलं = भूतलपर
न = नाहिं
आविर्भूयाद् =प्रकट होते
निगमपथगतौ =वेदके मार्गपे चलिवेमें
दैवसर्गे =देवसर्गमें, अपि = हु
जाताः =जनमेभये
इमे = ये
मनुजाः =मनुष्य

भूतनाथोदिताऽसन्मार्गध्वान्तान्धतुल्या =
शिवजीद्वारा प्रचारित असन् मार्गरूप
अन्धकारसों अन्धेसे होय जाते
कथमपि =काहु प्राकारसों
घोषाधीशं = व्रजके अधिपतिकुं
नैव =नहिंही

प्राप्नुयुः = प्राप्त कर सके होते
निजफलरहिता =अपने फलसों रहित
एषा =ये, सृष्टिः = सृष्टि
व्यर्था = अर्थ बिनाकी, च =ही
भूयात् =होय जाती

भावार्थ : हे देव, हे अग्निस्वरूप! यदि आप या भूतलपे प्रकट न होते तो वेदोक्तमार्गकी सरणीमें दैवसर्गमेंहु प्रकट भये, किन्तु श्रीमहादेवके कहे असन्मार्गके अन्धकारते अन्धेन्की तरह भये ये जीव, श्रीनन्दनन्दन श्रीकृष्णकुं कोउ तरहसूं हु प्राप्त नाहीं होते और अपने श्रीहरिरूप फलसूं रहित भई यह दैवी सृष्टि हु व्यर्थ होय जाती ।।२।।

टीका : अब श्रीगुसांईजी कहत हें, यदि श्रीआचार्यजी भूमिपे प्रगट न होते तो ये दोय भांतिकी दैवी सृष्टि, मर्यादारूप ओर पुष्टिरूप सो व्यर्थ होइ जाती. सो काहेतें ! जो प्रगट न होते तो ये दोय कार्य सिद्ध न होते : पुष्टिमार्गके साधन ओर फलन् को ज्ञान काहुकों न होतो. तहां यह पूर्वपक्ष होय जो मर्यादामार्ग तो वेदने कह्यो हे ताके साधन वेदमें कहे हें तो वेदके साधन सबकोउ करेंगे, तासूं मुक्ति होयगी. तो श्रीठाकुरजी मर्यादामार्गके साधन ओर फल कहे हें, ता भांतिको ज्ञान काहुको होय तो फलसिद्धि होय ता भांतिको ज्ञान नाहीं तो फल हु नाहीं तहां संदेह हु नाहीं. तहां यह सन्देह होत हे जो ओर काहुको ज्ञान क्यों नाहीं ?तहां कहत हें जो मर्यादामार्गके साधन जिनमें कहे हें एसे जो वेदवाक्य तिन्को सब कोउ अपने मनके अनुसार अर्थ करिके कहन लागे, तातें साधनहु अनेक भांतिके कहन लागे. तहां कहत हें जो अनेक मतन्को मूल कहा ? सो कहत हें जो श्रीमहादेवकरि प्रगट किये सो मोहशास्त्र तिनमें अपने - अपने मनके अनुसार अर्थ करि मर्यादामार्गके साधन ओर फल कहन लागे. तातें एक भांतिके साधन ओर फल न कहे. ते साधन- फल वेदमार्गसों विरुद्ध हें. कहा भांति ? जो गीतामें तो यों कह्यो हे **''भक्त्या माम् अभिजानाति''** (भग.गीता १८।५५) जो भक्तिसों ठाकुरके स्वरूपको जब ज्ञान होइ तब ठाकुरमें जाइके प्रविष्ट होइ. आनन्दको अनुभव होइ. सो यह फल वेदमें कह्यो हे.

परि मायावादी शास्त्रविरुद्ध कहे हें जो एक निराकार ब्रह्म सत्य हे ओर सब मिथ्या हे. सो कल्पित गुरु जब उपदेश करत हें जो ''अरे ! तू तो निराकार ब्रह्म हे. जीव तो कल्पित हे'' सो या भांति जब कहत हें तब उपदेशकों लेवनवारो कहत हे : ''में ब्रह्म हुं--में ब्रह्म हुं''. या भांति जब कहत हे तब जीवको नाश होत हे. याको नाम मुक्ति जो कहत हें सो नबने. काहेते ?जो मुक्ति तो पुरुषार्थ हे. तो जीवको नाश भयो तब फलको अनुभव कोन करेगो ?तातें उनको मत वेदसूं

विरुद्ध हे.

यातें विरुद्ध न्यायशास्त्रको मत हे. वे तो यों कहत हें जो सोलह पदार्थ हें : १. प्रमाण २. प्रमेय ३. संशय ४. प्रयोजन ५. दृष्टान्त ६. सिद्धान्त ७. अवयव ८. तर्क ९. निर्णय १०. वाद ११. जल्प १२. वितण्डा १३. हेत्वाभास १४. छल १५. जाति १६. निग्रहस्थान. इन सोलह पदार्थन्को ज्ञान सो मुक्तिमें साधन हे. ओर मुक्तिकों सुख- दुःखको अत्यन्ताभाव करि मानत हें. वेदमें तो मुक्तिको स्वरूप आनन्दरूप निरूपण कियो हे. तातें ये मतहु वेदसों विरुद्ध हे.

ओर कर्मवादी कहा कहत हें जो स्वर्गके आनन्दको कोउ अनुभव करे ताको नाम ‘मुक्ति’. सो वेदसों विरुद्ध हे. काहेतें ? वेदमें ब्रह्मानन्दके अनुभवकों ही मुक्तिरूप मान्यो हे. ओर स्वर्गलोकमें तो कछू ब्रह्मानन्दको अनुभव हे नाहीं. तातें इन मार्गन्के अनुसरण करिवेपे वेदमें कह्यो जो मुक्तिमार्ग तामें प्रतिबन्ध आवत हे.

तातें इन मार्गन्कों अन्धकाररूप मानियतहे. सो काहेते ?जो अन्धकार जब होत हे तब काहुको जा मार्गपे चलनो होय सो मारग सूझत नाहीं. तेसेई असत् शास्त्रन्के कारणहु सांचो मुक्तिमार्ग सूझत नाहीं. ता करि असत् शास्त्रन्को अनुसरण करिवेवारेन्कों अन्धतुल्य जाननो. सो काहेतें ?आसुरी जीवन्कों प्रवृत्ति - निवृत्तिको ज्ञान सर्वथा होत नाहीं. तातें स्वाभाविक अन्धत्व हे. परि दैवी जीवन्कों तो मुक्तियोग्य मान्यो हे तोऊ असत् शास्त्रन्के अनुसरण करिवेपे तो वेहु अन्धतुल्य बनि जात हें. परि सत्सङ्गतें उनको अज्ञानान्धकार जब दूरि होत हे तब मुक्तिमार्ग फेरि सूझ परत हे. तातें श्रीगुसांईजी श्रीआचार्यजी महाप्रभून्सों कहत हें जो तुम प्रगट होयके मर्यादामार्गको साधन ओर जो फल हतो सो निरूपण किये. तातें यदि तुम न प्रगट होते तो मर्यादामार्गको फलहु नहोतो. सो कहत हें जेसे पुष्टिमार्गीय जीव हें तिनकों हु पुष्टिमार्गके साधनको ज्ञान न होवतो तो विनकों साक्षात् ठाकुरको सम्बन्धरूप फलकी प्राप्ति नहोवती.

अहो देव! तुम क्रीड़ा करिवेकेलिये प्रगट भये हो; ओर अहो वैश्वानर ! अलौकिक अग्निरूप यों कही यह जताये जो तुममें मार्गन्के फल देवेको सामर्थ्य हे. तातें तिहारे प्रागट्यते पहले कोउ साधन जानत न हतो. सो तुम प्रगट होय साधन सबन्कुं जताय फलदान किये. तातें तुम जो प्रगट न होते तो मर्यादारूप ओर पुष्टिरूप जो दोनों भांतिकी दैवीसृष्टि सो वृथा होय जाती ।।२।।

नह्यन्यो वागधीशाच

नह्यन्यो वागधीशाच् छ्रुतिगणवचसां भावम् आज्ञातुम् ईष्टे

यस्मात् साध्वी स्वभावं प्रकटयति वधूरग्रतः पत्युरेव
तस्माच् छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनाद् अन्यथा रूपयन्ति
भ्रान्ता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलान्धन्तमोगाः ।।३।।

श्रीवल्लभजी

ननु सन्मार्गाणां श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् तद्व्याख्यातऋणां तदर्थज्ञानात् कथम् एतन्मार्गाज्ञानम् इति चेत् , सत्यं, व्याख्यातऋणां तत्तात्पर्यानवबोधाद् न तज्ज्ञानम्. अनवबोधे को हेतुः इति चेत् तत्र आहुः :

नहि अन्यो **इति,** ‘‘निःश्वसितम् अस्य वेदाः’’ **इति वचनात् श्रुतीनां च भगवद्रूपत्वाद् अलौकिकाग्नेः च तदधिष्ठातृत्वाद् आचार्याणाम् अलौकिकाग्निरूपत्वात् श्रुतीनां तदेकपरत्वात् स्वतात्पर्यस्य अत्रैव ज्ञापनाद् अन्येषाम् अज्ञानम् इति. एतदेव अभिप्रेत्य उक्तं** वागधीशाद् अन्यः श्रुतिगणवचसां भावं **तात्पर्यम्** आसमन्तात् सर्वात्मना ज्ञातुं समर्थो न भवति. तत्र हेतुः यस्मात् साध्वी **इत्यादि.** साध्वी **सती** ‘‘वेदैः चसर्वैः अहमेव वेद्यः’’ (भग.गीता.१५।१५) इति वाक्यात् श्रुतीनां भगवदेकपरत्वात् साध्वीत्वम्. सा पत्युरेव अग्रे **स्वहार्दं** प्रकटयति **नतु अन्यस्य. तस्माद् उक्तार्थएव श्रुत्यभिप्रायात् तत्तात्पर्यस्य नान्यगम्यत्वम्. इदमेव अभिप्रेत्य उक्तं** यस्मात् साध्वी **इति पत्युरेव... इत्यन्तम्.**

तदुक्तार्थे श्रुत्यभिप्रायं निरूप्य तत्र उपपत्तिं चनिरूप्य तद्विपरीतव्याख्यातऋणां भ्रान्त**त्वं भ्रमहेतुमपि आहुः** निसर्गात् **स्वभावतएव तेषाम् आसुरत्वं यतः. उक्तार्थपराणां किं फलम् इति आकांक्षायां तत्पराणाम् आसुरत्वाद् आसुरीं मुक्तिं फलत्वेन आहुः** केवलान्धान्तमोगाः **इति, श्रुतिरपि आह ‘‘अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भून्तिम् उपासते’’ (ईशा.उप.१२) इति. ‘सम्यक्’=प्राग् ‘भवन्ति’=जायन्ते आसुराः अनया इति सम्भूतिः माया इति ‘सम्भूति’पदस्य मायावाचकत्वाद् ‘‘ ‘माया’ इति असुराः’’ (मुद्ग.उप.३।२) इति आसुराणां मायारूपस्य उपास्यत्वाद् उपासनायाः च अन्धन्तमःप्रवेशहेतुत्वात् तेषां तदेव फलम्.** ‘नित्यदुःखाः’ **इति पाठे यद्यपि तन्मतीयमुक्तौ दुःखाभावो अस्ति तथापि आनन्दाभावाद् दुःखाभावस्यापि अपुरुषार्थत्वाद् दुःखरूपत्वमेव इति भावः ।।३।।**

श्रीपुरुषोत्तमजी

ननु निवृत्ते ध्वान्ते आन्ध्यनिवृत्तेः दृष्टत्वाद् उक्तध्वान्तस्य रामानुजाचार्यादिभिः निवारणे कृतेऽपि सामर्थ्यस्य सिद्धत्वाद् उक्तहेतोः आचार्यान्तरसाधारणत्वेन तेषामपि आज्ञप्तत्वसिद्धौ उक्तप्रयोजनस्यापि सिद्धिः इति आशंक्य साधारण्यनिवारणाय आचार्येषु वक्ष्यमाणप्रमाणैः परिचायनीयम् अग्नित्वं सिद्धवद् निरूपयन्तो अन्यासामर्थ्यं वदन्ति इति आशयेन आहुः **ननु सन्मार्ग...** इत्यादि. **अलौकिकाग्नेः** इत्यादि, ''**मुखम् अस्य विनिर्भिन्नं** लोकपालो अनलो अविशद् वाचा स्वांशेन येन असौ वक्तव्यं प्रतिपद्यते'' (द्रष्ट.भाग.पुरा.३।६।१६) इत्यादिवाक्यैः वाचो अग्न्यंशत्वेन अग्नेः अंशित्वाद् वागीशत्वं सिद्धम्. किञ्च वागीशत्वं समानन्यायेन आधिदैविकत्वेऽपि तुल्यं ''**तेजोमयी वाग्**'' (छान्दो.उप.६।५।४) इति श्रुतेः च, तथा ''**उत त्वः पश्यन् नददर्श वाचम् उत त्वः श्रृण्वन् न शृणोति एनां उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्ये उशती सुवासा**'' (ऋक्संहि.८।२।२३) इति श्रुत्यन्तरदृष्टान्तमुखेन पत्यौ स्वाशयं जाया प्रकटयति इति कथनात् , सिद्धे अत्र वाक्पतित्वे, एतेषामेव श्रुत्यर्थज्ञानाद् एतेषामेव तदर्थम् आज्ञप्तम् इति अर्थः. श्रुतौ '**त्व**'शब्दो अन्यार्थको, अतः कस्मैचिदेव अभिप्रायं वाग् बोधयति इति सिद्धयति. ततः औचित्यात् स्वपत्युः अग्रएव सर्वं बोधयति. तेन आचार्याः भगवदभिप्रेतानुभावप्रकटीकरणसमर्थाः भगवदाज्ञारूपश्रुतिभावज्ञानसमर्थत्वात्, यदेवं तदेवं व्यासवद् यन्नैवं तन्नैवं शेषादिवद् इति, पूर्वोक्तसामर्थ्योपपादकानुमानान्तरेण साधारण्यनिवृत्तेः भगवदाज्ञप्तत्वरूपे पूर्वोक्तहेतावपि अभिसंहितानुभावप्रकटनसामर्थ्यालोचनपूर्वकम् इति विशेषणोपादानाद् अदोषः इति भावः. एवं सत्तर्केण अनुमानगर्भेण सार्धेन द्वितीयं प्रतिज्ञां साधयित्वा श्रीमदाचार्योक्तज्ञानोत्तरमपि एषां विपरीतभावना न निवर्तते तत्संगत्यागार्थं तेषां फलं स्वरूपं च वदन्ति इति आशयेनआहुः तद्**उक्तार्थ...** इत्यादि '' '**माया**'**इति असुराः इति**'' (मुद्ग.उप.३।२) इति. अनया श्रुत्या मायायाः असुरोपास्यत्वे सिद्धे उपासनाविषयेषु मायिकत्वं वदताम् आसुरत्वमेव इति भावः. शेषं स्फुटार्थम् ।।३।।

श्रीरघुनाथजी

पूर्वं निगमपथगतावपि अप्राप्तिः इति उक्तम् इदानीं वस्तुतः तत्पथगतिरपि अन्येषु नास्ति तत्त्वतः तत्परिज्ञानाभावात् किन्तु भवदधीनमेव तद् इति आहुः **नह्यन्यः** इति, वाचाम् अधीशो वैश्वानरो ''**अग्निः मे वाचः**'' (. । ।) इति श्रुतेः. **वागधीशाद् अन्यः श्रुति** समूहरूपवचसां**भावो** तात्पर्यं **आ**समन्ताद् **ज्ञातुं न हि ईष्टे**नैव समर्थो भवति. अत्र हेतुः **यस्माद्** इति. **यस्मात्** कारणात् **साध्वी** पतिवृता **वधूः स्वभावं** हृदयं **पत्युः**भर्तुः **एव अग्रतः** पुरतः प्रकटयति **नतु श्वश्र्वादिगुरुवर्गाणामपि. एवम् अत्रापि श्रुतिपतिव्रताधीशत्वस्य त्वय्येव सत्त्वाद्. अतो हेतो हे 'श्रीवल्लभा'भिध! त्वदुदितवचनात्** तव निरूपितश्रुतितात्पर्याद् **अन्यथैव ये रूपयन्ति** वर्णयन्ति,

तेतु पूर्वं **भ्रान्ताः** अज्ञानात् तत्त्वाग्राहिणः शुक्त्यादिष्विव रजतार्थिनः. तर्हि मत्प्राकट्येऽपि कथं न प्रमा तेषु ?अतः आहुः **निसर्ग...** इति, **निसर्गतः** स्वभावतएव, **त्रिदशरिपुतया** आसुरतया, आसुराणाम् अन्यथावगमो न दोषः. अन्यथा स्वभावपराहतिप्रसंगः ''**प्रवृतिं चनिवृत्तिं चजना नविदुः आसुराः**'' (भग.गीता.१६।७) इत्यादिवचनं च विरुध्येत. किञ्च नहि अज्ञानमात्रं तेषु अपितु सर्वदा दुःखमपि इति आहुः **केवलं** सुखसञ्चाररहितं यथा स्यात् तथा **नित्यदुःखाः** [1] नित्यम् अनवरतं दुःखमेव येषाम्. फलदशायामपि ते तादृशाः ।।३।।

श्रीव्रजरायजी

एवं धर्मिस्वरूपम् उक्त्वा धर्मभावनिरूपणे पूर्वम् ऐश्यर्यं निरूपयन्ति **न ह्यन्यः** इति, **वागधीशाद्** भगवन्मुखारविन्दाद् **अन्यः**श्रुतिगणवचसां व्रजसौभाग्यवतीवाक्यानां **भावं आ**समन्ताद् अभिप्रायपूर्वकं **ज्ञातुं नईष्टे** न समर्थो भवति इति अर्थः. कुतः ?**यस्मात् साध्वी** पतीव्रता स्व**पत्युरेव अग्रे स्वभावं प्रकटयति; तत्रापि**वधूः नवोढा इति अर्थः. **तस्मात्** कारणात् **'श्रीवल्लभा'ख्य !, 'श्री'**शब्देन स्वामिनी उच्यते. तद्**'वल्लभ'**इति **आख्या** नाम यस्य तेन 'वल्लभे'ति तदभिप्रायकमेव. **त्वदुदितवचनाद्** तादृशस्य तव उक्तवचनात् तासां भावम् **अन्यथा रूपयन्ति** कथयन्ति **ये भ्रान्ताः ते निसर्गत्रिदशरिपुतया** साहजिकदेवद्वेषभावेन आसुरभावेन **केवलान्धन्तमोगाः** अन्धन्तमसि गमिष्यन्ति इति अर्थः. यद्वा **त्रिदशरिपुतया** तिस्रो दशा यासां सात्त्विकादिभावेन तासां रिपुतया भगवद्भजनासहिष्ण्वासुरत्वेन **केवलं नित्यदुःखाः** नित्यदुःखस्वरूपाएव तिष्ठन्ति इति भावः. भगवन्मुखरूपत्वेन ऐश्वर्यता स्पष्टैव. भगवतोऽपि ऐश्वर्यभावो अयमेव यद् व्रजविलासिनीवचनोक्तन्यायेन सरणं श्रीमदाचार्याणामपि तद्वचनभावज्ञत्वनिरूपणेन रसरूपैश्वर्यभावो निरूपितः ।।३।।

तहां पूर्वपक्ष होइ जो उत्तम मार्ग जितने हें ते तो वेदमें कहे हें. वेदमार्गके जाननवारेन्कों हु वेदके अर्थको ज्ञान तो होइगो. सो मर्यादामारग तथा पुष्टिमार्ग वेदमें कहे होंय तो उनको हु ज्ञान होयगो. तो श्रीआचार्यजी महाप्रभु प्रगट होयके कहा किये ?तहां कहत हें जो वेदके व्याख्यान करनवारे हें तिनकुं वेदको तात्पर्यज्ञान नाहीं. काहेतें ?जो वेद श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्के आगे ही अभिप्राय प्रगट करत हें, तातें श्रीआचार्यजी महाप्रभु ही वेदके तात्पर्यको जानत हें ओर कोउ जानत नाहीं. सो कहत हें :

नह्यन्यो वागधीशाच् छ्रुतिगणवचसां भावम् आज्ञातुम् ईष्टे
यस्मात् साध्वी स्वभावं प्रकटयति वधूर् अग्रतः पत्युरेव ।।

तस्माच् छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनाद् अन्यथा रूपयन्ति
भ्रान्ता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलान्धन्तमोगाः ।।३।।

’वागधीशाद् =वाणिके अधीशसों

अन्यः =दूसरे श्रुतिगणवचसां = श्रुतिगणकी वाणीके
भावं = भावकों

आज्ञातुं =आछीभांतिसों जानिवेमें
नहि =नाहिं
ईष्टे =समर्थ हें
यस्मात् =क्योंके
पत्युरेव =पतिकेही
अग्रतः = अगाड़ी
साध्वी = सत्
वधूः = पत्नि
स्वभावं =अपुने भावकों
प्रकटयति = प्रकट करे हे
तस्मात् =तासों

श्रीवल्लभाख्य! = हे श्रीमहाप्रभु !
ये =जो
त्वदुदितवचनाद् = तुम्हारे कहे वचनन्सों

अन्यथा =ओर तरहसों
रूपयन्ति =निरूपण करें हें
ते =वे
निसर्गत्रिदशरिपुतया =स्वभावसोंही
दैवन्के प्रति दुष्मतिके कारण
भ्रान्ता =भ्रमित
केवलान्धतमोगाः = मात्र-
अन्धन्तम-नरककुं प्राप्त होंय हें

भावार्थ : वाणीके पतिके सिवाय दूसरो कोऊ श्रुतिगणन्के वचनके भावकुं जनायवेमें समर्थ नाहीं हे. क्यों जो पतिव्रता स्त्री अपने पतिके आगे ही अपने आशयकुं प्रकट करे हे. तासूं हे श्रीवल्लभाचार्य ! जो लोग आपके कहे वचनन्सूं अन्यथा वेदन्को अर्थ कहे हें, वे स्वभावसूं ही असुरप्रकृति होयवेसूं भ्रान्त होयवेतें केवल अन्धतमकूं प्राप्त होत हें.

टीका : श्रीगुसांईजी कहत हें, श्रीआचार्यजी महाप्रभून्तें अन्य कोऊ वेदको अभिप्राय जानिवेमें समर्थ नाहीं. सो काहेतें ?जेसे पतिव्रता स्त्री होई सो अपनो अभिप्राय पतिहीके आगे प्रगट करे हे ता भांति वेद हु वाक्पति श्रीआचार्यजीके सन्मुख ही अपनो अभिप्राय प्रकट करे हें. सो काहेतें ?वेदवचन ठाकुरके हें. श्रीआचार्यजी महाप्रभु ठाकुरके मुखारविन्दरूप हें. सो वचनको पति तो मुख ही होत हे. तातें श्रीआचार्यजी महाप्रभु वेदके पति हें. अतएव पुरुषोत्तमको ही मुख्य करि निरूपण करत हें; दूसरे देवतान्को ठाकुरके अंश करि, विभूति करि, सेवक करि निरूपण करत हें. तातें पति ही पतिव्रता स्त्रीको अभिप्राय जानत हे. ता भांति श्रीआचार्यजी महाप्रभु ही वेदको अभिप्राय जानत हें, ओर कोउ जानत नाहीं. तासों श्रीआचार्यजी महाप्रभु वेदको जो अर्थ किये तासूं जो विरुद्ध कहत हें ते भ्रान्त हें, विनकों आसुरी जीव जानने. ओर विनको कह्यो जे करत हें तेऊ आसुरी जीव हें. सो आसुरी जीवन्कों तो मायाकी उपासना हे. ताको फल अन्धन्तम ही मिले. स्वर्गादि लोकन्की प्राप्तिमें यद्यपि दुःख नाहीं परि आनन्दहु नाहीं. सो श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्के प्रागट्यको एक कारण दैवी सृष्टीकुं सार्थक किये सो कहे ।।३।।

प्रादुर्भूतेन भूमौ

प्रादुर्भूतेन भूमौ व्रजपति-चरणाम्भोज-सेवाख्य-वर्त्म-
प्राकट्यं यत् कृतं ते तदुत निजकृते श्रीहुताशेति मन्ये ।।
यस्माद् अस्मिन् स्थितो यत्किमपि कथमपि क्वाप्युपाहर्तुम् इच्छ-
त्यद्धा तद् गोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासे करोति ।।४।।

श्रीवल्लभजी

तत्प्रादुर्भावस्य पूर्वम् एकम् असाधारणं कार्यं निरूप्य पुनरपि ततोऽपि अधिकं तस्य भगवतोऽपि अत्यन्तप्रीतिजनकम् असाधारणत्वम् आहुः :

प्रादुर्भूतेन **इति,** प्रादुर्भूतेन **त्वया** व्रजपतेः चरणाम्भोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं भूमौ यत् कृतं तत् निजकृते **स्वसन्तोषार्थम् इति अर्थः. यद्यपि लोके पूजादिमार्गप्राकट्यं स्थितं तथापि भक्तिमार्गीयसेवामार्गप्राकट्यं यत् कृतं** तत् निजकृते **आत्मसन्तोषार्थं, पूजादौ आत्मसन्तोषहेतोः अभावात्. तत्र हेतुः सेवायां पुरुषोत्तमएव सेव्यः पूजायां विभूतिरूपः. सेवायां नियामिका भक्तिः पूजायां विधिः, पूजायां कालोऽपि नियामकः सेवायां न कालनियमो, भक्तमनोरथाधीनत्वात्. पूजायां नैवेद्याद्युपचाराणां पूज्यसन्तोषजनकत्वेन अदृष्टजनकत्वं सेवायान्तु समर्पितवस्तूनां साक्षाद् उपभोगेन सर्वदुर्लभपुरुषार्थसाधकत्वम् , इत्यादिसर्वप्रकारैः वैलक्षण्यात्. पूजामार्गस्य असन्तोषहेतुत्वाद् भक्तिमार्गीयसेवाप्रकटनम्. सेव्यचरणाम्भोजयोः 'अम्भोज'त्वोक्त्या सेवने अत्यन्तसुखदत्वं ज्ञापितम्.** उत **इति समुच्चये. तेन** निजकृते **इत्यत्र निजाः स्वीयाः तेषामपि कृते तत्प्रकारकसेवाकरणेन कृतार्थत्वाय.**

किञ्च स्ववदनकमले करोति **इति कथनस्य वदनाधिष्ठातृत्वात् तद्भोजनेन तदधिष्ठातुरपि भोजनसिद्धिरिति** निजकृते **इति उक्तम्.** श्रीहुताश! **इति सम्बोधनेन मार्गप्रकटनसामर्थ्यं द्योतितम्.** मन्ये **इति स्वविश्वासो ज्ञापितः. विश्वासस्य बीजम् आहुः यस्माद् इति.** यस्मात् **कारणाद्** अस्मिन् **तत्प्रकटितमार्गे यः** स्थितः, **स्थितिस्तु कायवाङ्मनसां तदेकपरत्वं, तादृशो** यत्किमपि **विविधं वस्तु** कथमपि **केनापि प्रकारेण -- शास्त्रोक्तातिरिक्तप्रकारेणापि --** क्वापि **कस्मिन्नपि देशे** उपाहर्तुं **समर्पितुम्** इच्छति **इच्छां करोति** तद् गोपिकेशः स्ववदनकमले करोति. 'गोपिकेशः' **इति पदाद् अस्मिन् मार्गे तत्सहितएव सेव्यः. अतः तत्सहितएव वदनकमले करोति.** अद्धा **इति पदात् तत् साक्षाद् अङ्गीकरोति नतु मार्गान्तरवद् अङ्गीकारे भावनामात्रम्.** चारुहासे **इति पदाद् रुच्या अङ्गीकारः**

सूचितो अन्यथा हासो नउपपद्येत ।।४।।

श्रीपुरुषोत्तमजी

ननु श्रुत्यर्थज्ञाने व्यासचरणाः समर्थाइति तएव पुनः कुतो न आज्ञप्ताः इति आकांक्षायां व्यासचरणापेक्षयापि किञ्चिद् विशेषं सूचयन्तः पूर्वोक्तमानस्य अबाधितप्रत्यक्षमूलकत्वं वदन्ति इति आशयेन अग्रिमश्लोकम् अवतारयन्ति **तत्प्रादुर्भाव...** इत्यादि. **स्वसन्तोषार्थम्** इति, स्वांगीकृतजीवानां स्वरूपादिषु विश्वासदार्ढ्यजननेन स्वकृतार्थत्वज्ञानेन च आनन्दाय इति अर्थः. सर्वोऽपि स्वार्थे प्रवर्तते भवन्तस्तु परार्थमपि स्वार्थइव प्रवृत्ताइति अतिकरुणत्वज्ञापनाय व्याख्यानान्तरमपि आहुः **यद्यपि** इत्यादि. **''अर्चिष्यन्ति मनुष्याः त्वाम्''** (भाग.पुरा.१०।२।१०) इतिवद् आचार्याणामपि भोगो भगवतो अभिसंहितः तत्रापि स्वाभेदेन नतु **पृथक्त्वेन** इति बोधयितुम् आहुः उत **इति समुच्चये** इति. तेन मुख्यं कार्यम् अनुभावप्रकटनं गर्भसंकर्षणादिवत्तु गौणत्वेऽपि मुख्यलीलावद् इति अर्थः. तदेव आहुः **तेन** इति.

किञ्च इति च. उक्ते अर्थे **परिचायकं** वदन्ति इति आहुः **विश्वासस्य बीजम्** इत्यादि. एवञ्च अत्र ''श्रीमदाचार्यप्रकटितसेवामार्गो भगवत्प्रियत्वसाधकभक्तिरूपः स्वसम्बन्धेन विलक्षणरुचिपूर्वकभगवद्भोजनसाधनत्वाद् , यन्नैवं तन्नैवं मार्गान्तरवद् यदेवं तदेवं व्रजभक्तमार्गवद्'' इति. ''स भूतनाथोदितमार्गध्वान्तान्ध्यनिवारकः उक्तफलरूपभावानुभावकत्वाद्'' इति च अनुमानं सिध्यति. ततश्च श्रीमदाचार्याः अतिकरुणाः ईदृशमार्गप्रवृत्तिहेतुत्वाद् भगवद्वद् इत्यनेन आज्ञापनबीजभूतविशेषसिद्धिः इति अर्थः. एतेन तृतीया प्रतिज्ञा साधिता. किञ्च अत्र **हुताश!** इति सम्बोधनाद् भगवद्भोजनरूपफलानुभवेन श्रीमदाचार्योक्ते विश्वासदार्ढ्याद् **''अर्थं तस्य विवेचितुम्''** (सुबो.१।१।०।५) इति श्लोकोक्तार्थे निश्चयोत्पत्त्या पूर्वोक्तवैश्वानरत्व-वागीशत्वादीनां सर्वेषां निश्चयो भवति इति ज्ञापितम् ।।४।।

श्रीरघुनाथजी

पूर्वम् अप्राकट्ये महद् अनिष्टम् उक्त्वा इदानीं प्राकट्ये महद् इष्टम् इति आहुः **प्रादुः** इति. **भूमौ प्रादुर्भूतेन** प्रकटितेन त्वया **व्रजपतेः सेवाख्यं यद् वर्त्म** भक्तिमार्गः तस्य **प्राकट्यं** प्रकाशनं **यत् कृतं तद् उत** अपि**निजकृते** स्वभक्तार्थमेव नतु अन्यार्थमपि इत्येव **श्रीहुताश!** यज्ञभोक्त! अहं **मन्ये** निश्चिनोमि. अत्र निश्चायकं **यस्माद्** इति. **अस्मिन्** त्वत्प्रकटितभक्तिमार्गे **स्थितः** सन् यः कश्चिदपि जनो **यत्किमपि** पत्रपुष्पादिकं **कथमपि** अतिशुद्धत्वापर्युषितत्वादिकं विनापि

भूम्यन्तरिक्षासनाद्यनियमेऽपि **उपाहर्तुं** भगवन्निवेदनं कर्तुम् **इच्छति** चेत् तत् सर्वं **गोपीकेशः अद्धा** साक्षादेव न ब्राह्मणमुखादिद्वारा **स्ववदनकमले करोति** निक्षिपति. अत्र **वदने**ति उपलक्षणम्. तेन यद् यत्र उपभोगाय उपयुज्यते तस्य तत्र उपभोगं करोत्येव इति भावः. कीदृशे ?**चारुहासे** सुन्दरहासयुक्ते ।।४।।

श्रीव्रजरायजी

एवम् ऐश्वर्यरूपं निरूप्य कीर्तिस्वरूपम् आहुः **प्रादुर्भूतेन** इति **प्रादुर्भूतेन** भवता **व्रजपतिचरणाम्भोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं भूमौ यत् कृतं ते** त्वया **तद् उत** इति निश्चयेन **निजकृते श्रीहुताश!** इति अहं **मन्ये.** कुतः ?**यस्माद् अस्मिन् मार्गे स्थितो** जीवो **यत् किमपि** नतु उत्तममेव. **कथमपि** भावात्मकस्वस्वरूपेण भवद्दास्येन वा. **क्वापि** वृन्दावने भावात्मकस्वगृहे वा. **उपाहर्तुम् उप** समीपे **आहर्तुं** समर्पितुं **आ**समन्तात् स्व कृ ता र्थ ता र्थे प्रसादत्वेन ग्रहणार्थं **उप**समीपएव इच्छति **तद् अद्धा** साक्षाद् **गोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासे** मनोहरहास्यसहिते त्वत्सम्बन्धात् **करोति** भोजनम् इति शेषः. अयं भावो : भगवान् **यद्**भुङ्क्ते तत्स्वामिनीमुखसम्बन्ध्येव तस्मात् पूर्वं स्वभोजनात् स्वार्थमेव इति अर्थः. अतएव अस्मत्प्रभुचरणैः समर्पणार्थकपद्यद्वयेन पुरुषोत्तमत्वं ''**भाषणम्...**'' (सेवाश्लो.१५) इत्यारभ्य ''**नामसम्बन्धतो भवेद्**'' (सेवाश्लो.१६) इत्यनेन. '**व्रजपति**' पदेन पुरुषोत्तमत्वं बोध्यते. **चरणा**नाम् '**अम्भोज**'त्वोक्त्या तत्सेवात्मकमार्गोक्त्या पुष्टिरूपता मार्गस्य उच्यते. ''**न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम्**'' (भाग.पुरा.१०।४४।६२) इत्युक्तप्रकारेण इति अर्थः. '**प्रादुर्भूत**'त्वविशेषेणेन प्रादुर्भावस्य भगवदर्थकत्वेन मार्गस्य स्वार्थकता भिन्नरूपेण व्यज्यते **वदनकमलो**क्त्या. तच्च रविकरसम्बधादेव उत्फुल्लं सत् स्वरसप्रकाशकं भवति तथा तापात्मकभवत्सम्बन्धिसामग्रीभोजनएव प्रभुः प्रसन्नो भूत्वा स्वरसदानं करोति इति व्यज्यते. अतएव '**चारुहास**'त्वं मुखविशेषणम् उक्तम्. भगवत्कीर्तिः इयमेव यद् भक्तेषु कृपां करोति. इह चसर्वत्र भोजनार्थं मार्गप्राकटयेन तथात्वं, तेन कीर्तिरूपता स्पष्टैव ।।४।।

अब कहत हें जो श्रीआचार्यजी या मार्गके प्राकट्यको जो कार्य किये तासूं श्रीठाकुरजीहु प्रसन्न भये.

प्रादुर्भूतेन भूमौ व्रजपति-चरणाम्भोज-सेवाख्य-वर्त्म -
प्राकट्यं यत् कृतं ते तदुत निजकृते श्रीहुताशेति मन्ये ।।
यस्माद् अस्मिन् स्थितो यत्किमपि कथमपि क्वाप्युपाहर्तुम् इच्छ-
त्यद्धा तद् गोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासे करोति ।।४।।

’श्रीहुताश! =हे अग्नि !, भूमौ =भूमिपे
प्रादुर्भूतेन =प्रकट होयकें
ते =वो, यत् = जो
व्रजपतिचरणाम्भोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं =
व्रजपतिके चरणकमलकी सेवाके-
नामवारे मार्गको जो प्राकट्य
कृतं = कियो हे, तद् =वो
उत =निश्चितरूपसूं
निजकृते = निजभक्तन्के अर्थ कियो हे
इति =एसो
मन्ये = मानुं हुं
यस्माद् =क्योंके
अस्मिन् = यामें
स्थितो = रह्यो भयो
यत्किमपि =जो कछुभी
कथमपि =कोईभी तरहसूं

क्वापि = कहुंभी
उपाहर्तुम् = देयवेकुं
इच्छति = इच्छा करे हे
अद्धा =निश्चितरूपसूं
तद् = वाकुं

गोपिकेशः =गोपीन्के ईश
चारुहासे = हंसते भये
स्ववदनकमले =अपने मुखकमलमें
करोति = करे हें

भावार्थ : हे अग्निस्वरूप ! भूतल पर प्रगट होयके आपने श्रीहरिके चरणकमलकी सेवा करिवेको मार्ग जो प्रकट कियो हे सो निश्चय करके अपने तथा भक्तन्केलिये ही प्रकट कियो हे. यह मैं मानुं हुं. क्यों जो या मार्गमें स्थित भक्त कोउ वस्तु, केसी हु तरहसूं, कहुं हु रहिके अर्पण करनो चाहे तो वा वस्तुकुं श्रीगोपीजन- वल्लभ अपने सुन्दर हास्यवारे मुखकमलमें अङ्गीकार करे हें ।।४।।

टीका : श्रीगुसांईजी श्रीआचार्यजी महाप्रभून्सों कहत हें जो तुम प्रगट होयके व्रजपति जे श्रीपूर्णपुरुषोत्तम तिनके चरणकमलकी सेवा करिवेको ये जो सेवामार्ग भूमिपे प्रगट किये हे सो अपने सन्तोषकेलिये हे. काहेतें ?पहिले यद्यपि पूजामार्ग हतो परि वामें श्रीआचार्यजी महाप्रभून्कों सन्तोष नभयो. क्यों जो सेवामार्गमें पूर्णपुरुषोत्तम सेव्य हें ओर पूजामार्गमें विभूतिरूप सेव्य हें. सेवामार्गमें भावसूं सेवा होत हे अरु पूजामार्गमें समयकों नियामक कह्यो हे जो सब कर्म करिके मध्याह्नमें पूजा करनी. ओर सेवामें तो समयको नियम नाहीं. जब मनमें आवे सेवा करे. ओर पूजामार्गमें नैवेद्य ठाकुरजीके विभूतिके आगे धरेतें वह विभूति प्रसन्नहोई. तातें अद्दष्ट होत हे जो तासूं फल होई, बहोत तो मुक्ति होत हे. ओर सेवामार्गमें तो समर्पित वस्तुकों पूर्णपुरुषोत्तम साक्षात् आरोगिके फलतेंहु अधिक जो फल, जे व्रजभक्तन्कों भयो, ताको दान करत हें. तातें सेवामार्गमें पूजामार्गसों बड़ी विलक्षणता हे. तातें श्रीआचार्यजी महाप्रभुकोंहु पूजामार्गमें सन्तोष न भयो. तातें भक्तिमार्ग प्रगट किये.

तहां श्रीगुसांईजी कहत हें अहो हुताश! अग्निरूप कहे. जेसो भक्तिमार्ग प्रगट करिवेको सामर्थ्य हे तेसे तुम हो. ओर हमकों हु तुममें बहोत विश्वास हे. सो काहेतें ? तुम करि प्रगट कियो जो मार्ग तामें जो कोउ कार्य वामें मन करि स्थिति होई. सो कोन भांति ? शरीरको विनियोग ठाकुरकी सेवामें करे ओर वचनसूं ठाकुरके गुणगान गावे, मन ठाकुरहीमें राखे. या भांति जो रहनवारो हे सो या मारगमें अपने होइ आवे सो कछु वस्तु शास्त्रके विधि विनाहु जो ठाकुरकों समर्पिवेकी इच्छा करे तो साक्षात् रुचिसूं हंसत व्रजभक्तन् सहित पूर्णपुरुषोत्तम अपने मुखारविंदसूं आरोगिके जीवन्कों पुष्टिमार्गको फलदान करत हें. तो श्रीगुसांईजी श्रीआचार्यजी महाप्रभुसों कहत हें जो तुम यह मारग प्रगट नकरते तो जीव कृतार्थ क्यों करि होतो ।।४।।

उष्णैकत्व-स्वभावो

उष्णैकत्व-स्वभावोऽप्यतिशिशिरवचःपुञ्ज-पीयूषवृष्टिर्-
आर्तेष्वत्युग्रमोहासुरनृषु युगपत् तापमप्यत्र कुर्वन् ।।
स्वस्मिन् कृष्णास्यतां त्वं प्रकटयसि चनो भूतदेवत्वमेतद्
यस्माद् आनन्ददं श्रीव्रजजननिचये नाशकं चासुराग्नेः ।।५।।

श्रीवल्लभजी

पूर्वश्लोके हुताश **इति कथनाद् ‘‘रुद्रो वा एष यद् अग्निः’’ (तैत्ति.संहि.५।४।३।१) इति रुद्रेऽपि अग्नित्वसम्भवाद् आचार्याणामपि तद्रूपाग्निरूपत्वम् अस्तु नतु भवदुक्तरूपत्वम् इति आशंकानिरासाय तद्धर्मवैधर्म्येण स्वोक्ताग्निरूपत्वम् उपपत्त्या आहुः :**

उष्णत्वैकस्वभावः **इति, उष्णत्वरूपम् आदाय यद् रुद्रत्वम् आशंकितं तद् अग्रे वक्ष्यमाणैः भगवन्मुखाधिष्ठातृरूपाग्निधर्मैः अत्यन्तं विरोधाद् न रुद्ररूपत्वम् आचार्याणां, रुद्रोष्णत्वस्य एतदुष्णत्वस्य च वैजात्याद् नउष्णत्वसाम्यमपि. अन्यानपि विरुद्धधर्मान् आहुः** अत्यन्तशिशिराणि **तापहारकाणि** यानि वचांसि **तेषां** पुञ्जाः **समूहाः तएव** आर्तेषु **जीवनहेतुत्वेन** पीयूषवृष्टयः **ताः तैरेव वचःपुञ्जैः** अत्यन्**तम्** उग्रः **सांसारिको मोहो येषु एतादृशाः च ते** आसुरनराः **च आसुरजीवाः तेषु** युगपदेव **एकस्मिन्नेव समये** तापमपि कुर्वन् **तेन युगपदेव कार्यद्वयं** कुर्वन् स्वस्मिन् कृष्णास्यतां त्वं प्रकटयसि नो भूतदेवत्वं **नो रुद्रत्वम् इति अर्थः. रुद्रस्य आसुराणां तापनिवर्तकत्वमेव नतु तत्करणत्वं तेषां तस्यैव उपास्यत्वात्. उभयकार्यकरणे निदर्शनम् आहुः** यस्माद् **इति,** यस्मात् कारणाद् एतत् कृष्णास्यं व्रजजनानां निचये **समूहे आर्तिहरणाद्** आनन्ददं **‘‘पीत्वा मुकुन्दसारघम्’’ (भाग.पुरा.१०।१२।४३)इत्यनेन असुराग्नेः दावाग्नेः** नाशकत्वं **‘‘तम् अग्निम् अपिबत्’’ (भाग.पुरा.१०।१४।२५)इति वाक्यात् ।।५।।**

श्रीपुरुषोत्तमजी

एवं हुताशावतारत्वे निश्चायितेऽपि हुताशानाम् अनेकत्वात् प्रपदनकर्मभूतश्रीहुताशननिष्कर्षेण तुरीयप्रतिज्ञासाधनाय ‘‘**ईशानः सर्वविद्यानां**’’ (महाना.१७।५) ‘‘**वंशस्तु भगवान् रुद्रः**’’ (कृष्णोप.८) ‘‘**वेदः शिवो शिवो वेदो**’’ ( ) ‘‘**रुद्रो वा एष यद् अग्निः**’’ (तैत्ति.संहि.५।४।३।१) इत्यादिश्रुतिभिः पूर्वोक्तधर्मवत्त्वं तत्रापि सम्भवतीति **रुद्रत्वं** वारयितुम् अग्रिमः श्लोकः इति आशयेन तम् अवतारयन्ति **पूर्वश्लोके** इत्यादि. **आशंकितम्** इति ‘‘**रुद्ररूपाः** चअग्नित्वाद् लौकिकाग्निवद्’’, ‘‘अग्निरूपाः उष्णत्वैकस्वरूपत्वाद् अग्न्यन्तरवद्’’ इति अनुमानेन आशंकितम् इति अर्थः. तद् दूषयन्ति **तद्** इत्यादि. **‘तद्’** इति पदं **‘न’** इत्यनेन सम्बध्यते. तत्र हेतुः **वक्ष्यमाणैः** इत्याद्युक्तः. **वक्ष्यमाणैः** इत्यारभ्य चतुर्षु श्लोकेषु वक्ष्यमाणैः इति अर्थः. तथाच तैः विरोधे **रुद्रत्व** साधकस्य अग्नित्वादेः हेतो तैः सत्प्रतिपक्षत्वात् सूर्यसाधारणत्वात् चन तेन रुद्रत्वसिद्धिः इति भावः. ननु विजातीयत्वविशेषितेन उष्णत्वैकस्वभावत्वेन हेतुना अग्नित्वसिद्धौ सुखेन रुद्रत्वसिद्धिः इत्यतः आहुः **रुद्रोष्ण...** इत्यादि. तथाच एवंविशेषणे अग्न्यन्तरस्यापि सिद्धेः तावद् अर्थान्तरदोषः इति अर्थः. **अन्यान्** इति रुद्रत्वाभावसाधकान्. **कृष्णास्यताम्** इति ‘‘**न अहं तथा अद्मि यजमानहविः विताने श्च्योतद्घृतप्लुतम् अदन् हुतभुङ्मुखेन**’’ (भाग.पुरा.३।१६।८) इत्याद्युक्ताम् इति अर्थः. शेषन्तु अतिरोहितार्थम्. तात्पर्यन्तु अत्र केवलं स्पर्शविशेषात्मकविजातीयोष्णत्वैकस्वभावत्वं न भगवन्मुखाग्नित्वसाधकतया विवक्षितं किन्तु विवक्षितयुगपद्विरुद्धद्वय-कार्यकर्तृत्वविशिष्टम् अतो न दोषः इति. प्रयोगस्तु ‘‘श्रीमदाचार्याः भगवन्मुखाग्निरूपाः आर्ततापनिवृत्तिमहामुग्धासुरतापयोः युगपदुत्पादकवचःपुञ्जपीयूषवर्षकत्वे सति उष्णत्वैकस्वभावत्वात् भगवन्मुखाग्निवद्’’ इति कालभेद-रूपभेदाभ्याम् एकस्यैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे-ऽपि अदोषः शास्त्रान्तरेऽपि तथा अङ्गीकारात्. अथवा ‘‘युगपद् आर्ततापनिवृत्त्यसुरतापरूप-कार्यद्वयजनकवचःपुञ्ज-पीयूषवर्षकत्वाद्’’ इति केवलव्यतिरेको हेतुः. व्यतिरेके शिवादिः चदृष्टान्तो अतो न शंकालेशः ।।५।।

श्रीरघुनाथजी

विरुद्धधर्माश्रयत्वेन अलौकिकत्वमेव आहुः **उष्णत्वैक...** इति, **उष्णत्वम्** एव **एको** असाधारणः **स्वभावो** यस्य तादृशोऽपि त्वम् **अत्र** अस्मिन् लोके **अतिशिशिराः** अत्यन्तशीतलाः ये **वचःपुञ्जाः** भक्ततापनाशकत्वात् शिशिरत्वं तद्रूपमेव यत् **पीयूषं** तस्य **वृष्टीः** वर्षा **आर्तेषु** संसृतितितापतप्तेषु अत्यन्तम् **उग्रो** निबिडो **मोहो** अज्ञानं येषु तादृशेषु आसुरमनुष्येषु **तापं**दाहमपि **युगपद्** एककालमेव **कुर्वन्**वर्तसे यत् तत् **स्वस्मिन् कृष्णास्यताम्** एव **प्रकटयसि** तद्धर्मसाम्यवाचकात् **च**कारात्. कृष्णरूपत्वमपि **न**तु **भूतदेवत्वं**प्राकृताग्निरूपत्वम्. कुतः एतत् ?**श्रीव्रजजननिचये** भक्तसमूहे **आनन्ददं** सुखदायकं **आसुराग्नेः** पाषण्डमार्गरूपाग्नेः **नाशकम**पि. तत्रापि दावाग्नि-नाशकत्वं प्रसिद्धं ‘‘**पीत्वा मुकुन्दमुखसारघम्**’’ (भाग.पुरा.१०।१२।४३) इत्यादौ कृष्णास्यस्य आनन्ददायकत्वं विरहाग्निनाशकत्वं चस्फुटम्. प्रकृतेऽपि व्रजस्थितानां श्रुतिरूपत्वाद् आसां चशब्दत्वेन आस्यैकव्यापाराधीनत्वात् तद्रूपत्वेनापि तदानन्ददायकत्वम् उचितम् ।।५।।

श्रीव्रजरायजी

एवं कीर्तिरूपत्वं निरूप्य तापरूपत्वेन निरूपणात् सर्वेषां तथात्वे भक्तैः कथं सेव्यः स्याद् ?अग्नित्वनिरूपणेन महादेवरूपत्वं भविष्यति इति शङ्कां निराकुर्वन् यशःस्वरूपं निरूपयन्ति **उष्णत्वैकस्वभाव...** इति, **उष्णत्वमेव** तापरूपत्वमेव **एकः स्वभावो** विप्रयोगदलात्मकव्यभिचार(रि!)भावः. एतादृशो **अपि** तत्समयेऽपि **आर्तेषु** भावात्मकदासीभावप्राप्त- तत्सामयिकदर्शनजन्य-दुःखभरेण भगवन्मिलनप्रार्थकेषु **अतिशिशिरवचःपुञ्जपीयूषवृष्टीः** तदुक्तप्रकारेण भगवन्मिलनार्थकगमनरूपशीतलतमवचनानां यः **पुञ्जः** समूहएव **पीयूषं** अमृतं तस्य या **वृष्टीः** सर्वाङ्गसेचनं तद्रूपा इति अर्थः. तथैव **अति** अत्यन्तम् **उग्रो मोहो** येषां तत्सहिताऽऽ**सुर**रूपाः ये **नराः** तेषु **तापमपि कुर्वन् अत्र** अस्मिन् मार्गे **युगपदेव** भक्तेषु पीयूषवृष्टिः इतरेषु तापं कुर्वन् **स्वस्मिन् कृष्णास्यतां प्रकटयसि** प्रकटीकरोषि इति अर्थः. **च**कारेण मुख्यं रूपं तद्भावात्मकमेव परं युगपद् एतद्धर्मप्राकट्येन भगवन्मुखारविन्दरूपत्वमपि प्रकटीकरोषि इति व्यज्यते. यद्वा युगपदेव स्वरूपं भगवन्मुखरूपं च प्रकटीकरोषि तेन भावात्मकभक्तानां तादृक्तापदूरीकरणात्मकस्वस्वरूपं प्रकटयसि असुरेषु तापकरणेन भगवन्मुखरूपत्वम् इति भावः. महादेवत्वापत्त्याशङ्कायाम् आहुः नो भूतदेवत्वम्. **‘भूतदेव’** त्वोक्त्या तस्य आसुरपोषकत्वम् उक्तम्. एतत्तु तद्विपरीतम् इति आहुः **यस्माद् एतत् श्रीव्रजजननिचये** स्वामिनीसहितव्रजजनसमूहे **आनन्ददं** व्रजजनानां स्वामिनी-सहभावोक्त्या तत्सम्बन्धेनैव सर्वत्र आनन्ददानं व्यज्यते. अतएव श्रीमदाचार्यचरणैः **‘‘तद्द्वारा पुरुषे भवेत्’’** (सुबो.१०।२६।०का.२) इति निरूपितम्. **असुराग्नेः चनाशकं** भगवन्मुखस्यैव एतद्धर्मद्वयं यद् मुखारविन्देन व्रजजनानन्ददानं दावाग्न्यादिपानं च, न महादेवस्य. तेन तद्धर्मप्राकट्येन **कृष्णास्यताम्** एव **प्रकटयसि** इति अर्थः. भगवतः इदमेव यशो यद् भक्तेषु आनन्ददानेन पोषणं तदितराणां नाशकत्वम्. इहापि तथात्वेन यशोरूपत्वम् इति भावः ।।५।।

अब कहत हें कदाचित् कोउ यों कहे जो श्रीआचार्यजी महाप्रभु रुद्ररूप जे अग्नि हे ता - रूप होंइगे ? सो सन्देह दूरि करिवेकों कहत हें जो लौकिक अग्निके धर्म ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभून्के धर्म विरुद्ध हें :

उष्णत्वैक-स्वभावोऽप्यति-शिशिर-वचः-पुञ्ज-पीयूष-वृष्टीर्-
आर्तेष्वत्युग्र-मोहासुर-नृषु युगपत् तापमप्यत्र कुर्वन् ।।
स्वस्मिन् कृष्णास्यतां त्वं प्रकटयसि चनो भूत-देवत्वमेतद् -
यस्माद् आनन्ददं श्रीव्रजजन-निचये नाशकं चासुराग्नेः ।।५।।

उष्णत्वैकस्वभावोऽपि = उष्णत्व ही स्वभाव
होयवे पेहु, आर्तेषु = दुखीजनन्पें
अतिशिशिरवचःपुञ्जपीयूषवृष्टिः =
अत्यन्त-शीतल वचनरूप अमृत-
की वृष्टि समान हें
उग्रमोहासुरनृषु =उग्र मोहवारे असुरन्पे
तापं = तापकुं अपि = भी
अत्र = यहां युगपत् = एकसाथ
कुर्वन् = करते भये
त्वं = तुम/ आप
स्वस्मिन् = अपनेमें
कृष्णास्यतां =श्रीकृष्णकी मुखारविन्दताकुं
प्रकटयसि = प्रकट करो हो, च= ओर

भूत-देवत्वं = महादेवपनों
नः =नहीं
यस्माद् =क्योंके
एतत् =ये, श्रीव्रजजननिचये =
व्रजजन्के समूहकों
आनन्ददम् = आनन्द देंय हें
आसुराग्नेः = आसुरी अग्निके
नाशकं = नाश करिवेवारे हें

च= भी

भावार्थ : उष्णत्वको हे एक स्वभाव जिनको एसेहु, दीनन्के ऊपर शीतल वचनरूप अमृतवृष्टिकुं करो हो ओर सङ्ग ही सङ्ग बड़े मोहवारे आसुरन्पें ताप हु करत आप - अपनेमें श्रीकृष्णास्यपनेकुं प्रकट करो हो; किन्तु अग्निपनो प्रगट नाहीं करो हो. कारण के यह आपको स्वरूप व्रजजनसमूहमें तो आनन्द देवे हे ओर आसुराग्निको नाशहु करे हे ।।५।।

टीका : श्रीगुसांईजी कहत हें जो तुम ऊग्रप्रतापवारे हो तोउ उष्णता सहित नाहीं हो. ओर लौकिक अग्नि जो उष्णता सहित होत हे ताके तुम घातक हो. लौकिक अग्निरूप कोउ कहे सोऊ न कहनो. काहेतें ?लौकिक अग्निकी उष्णता कबहुक बहोत होई कबहुक थोड़ी होई. ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभु तो अलौकिक आनन्दरूप जे अग्नि हे ता रूप हें. तातें आपमें उष्णता न्यारी हे यह जाननो. ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभून्में न्यारी ही रीति हे सो कहत हें जो आप अपने सेवकन्की आर्ती देखिके जे वचन कहत हें सो वचन सेवकन्में तो शीतल अर्थात् तापकों दूरि करनवारे अमृतरूप होत हें ओर विन वचनकों जब असुर सुनत हें तब उनकों बुरो लगत हे. तासों यदि श्रीआचार्यजी महाप्रभु रुद्राग्नि होंइ तो रुद्र तो असुरन्के पक्षपाती हें -- असुरन्के सेव्य हें -- असुरन्के दूरि करनवारे नाहीं ! परि श्रीआचार्यजी महाप्रभु तो अपने वचन करि सेवकन्कों आनन्द उपजावत हें ओर असुरन्कों दूरिहु करत हें. जेसें पूर्णपुरुषोत्तमको मुखारविन्द व्रजभक्तन्की आर्ति दूरि करनवारो हे ओर आसुर दावाग्निको पान करनवारो हे. तातें श्रीआचार्यजी महाप्रभून्में अरु लौकिक अग्निमें बड़ी न्यारी रीति हे ।।५।।

आम्नायोक्तं यदम्भोभवनमनलतस्

आम्नायोक्तं यदम्भोभवनमनलतस् तच्च सत्यं विभो यत्
सर्गादौ भूतरूपाद् अभवद् अनलतः पुष्करं भूतरूपम् ।।
आनन्दैकस्वरूपात् त्वदधिभु यद् अभूत् कृष्णसेवारसाब्धिः
चानन्दैकस्वरूपस् तदखिलम् उचितं हेतुसाम्यं हि कार्ये ।।६।।

श्रीवल्लभजी

अतः परं लौकिकाग्नित्वम् आशंक्य आचार्याणां कृष्णास्यत्वेन अलौकिककार्यकर्तृत्वेन अलौकिकानन्दमयत्वं साधयन्तिः

आम्नायोक्तम् **इति,** आम्नाये **वेदे सर्गारम्भे ‘‘तस्माद् वा एतस्माद् आत्मानः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुः, वायोः अग्निः, अग्नेः आपः’’ (तैत्ति.उप.२।१) इति उत्पत्तिक्रमनिरूपणं भौतिकानामेव, यतः** सर्गादौ **भौतिकाएव उत्पादिताइति अग्नेः तदुत्पन्नस्य जलस्यापि भौतिकत्वमेव.** पुष्करं **जलं, कार्यकारणयोः एकजातीयत्वनियमात्.**

तद्वद् आचार्याणामपि अलौकिकानन्दमयजलप्रादुर्भावहेतुत्वेन अलौकिकानन्दमयत्वज्ञापनाय आहुः आनन्दैकस्वरूपाद् **इति, केवलानन्दस्वरूपात् त्वत्तः** अधिभु **भुवम् अधिकृत्य यस्मात्** कृष्णस्य **सदानन्दस्य** सेवा **रूपो यो** रसाब्धिः **परमानन्दसमुद्रो अभूत्** प्रादुर्भूतो जातः तेन कार्यकारणयोः एकजातीयत्वनियमात् तवापि आनन्दमयत्वमेवेति साम्यं हि कार्ये **इति उक्तम्.** हि **इति अखिलम् उचितम् ।।६।।**

श्रीपुरुषोत्तमजी

ननु अस्तु भगवन्मुखाग्निरूपत्वं तथापि आनन्दरूपत्वे किं मानं, सांसारिकतापनिवृत्त्यासुरतापयोः युगपदुत्पादकत्वस्य ज्ञानेऽपि दर्शनाद् ज्ञानरूपतायाएव सिद्धेः इति आकांक्षायां पूर्वोक्तसेवामार्गप्रकटयितृत्वेन हेतुना आनन्दमयत्वसिद्धिं हृदि कृत्वा अग्रिमं वदन्ति इति आशयेन व्याख्येयं श्लोकम् अवतारयन्ति **अतः परम्** इत्यादि. तत्र **लौकिकाग्नित्वम् आशंक्य** इति अलौकिकभगवन्मुखरूपे अग्नौ सच्चितोः अविनाभूतत्वेन ‘‘**तत् तेजः ऐक्षत**’’ (छान्दो.उप.६।२।३) इति ईक्षणक्रियाकर्तृतया चेतनत्वेन चज्ञानरूपत्वसिद्ध्या अपां जनकतया प्रसिद्धभूताग्नित्वम् आशंक्य इति अर्थः. **इति उत्पत्ति...** इति, ‘**इतिः**’ प्रकारवाची ‘‘**तत् तेजः ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय**’’ (यथोक्त.६।२।३) इति ‘‘**तद् अपो असृजत**’’ (छान्दो.उप.६।२।३) इति छान्दोग्यश्रुतेः संग्राहकः. **भौतिकानामेव** इति ‘**एव**’कारो अप्यर्थे. तथाच छान्दोग्ये तेजसो अपां सृष्टिम् उक्त्वा ‘‘**तस्माद् यत्र क्वचन शोचति स्वेदते वा पुरुषः तेजसएव तदधि आपो जायन्ते**’’ (छान्दो.उप.६।२।३) इति निदर्शनश्रवणाद् इति अर्थः. छान्दोग्यश्रुत्युपन्यासस्तु ‘अग्नि’शब्दाभावात् तस्याअपि क्रमसाम्येन एतदैकार्थ्यबोधनार्थत्वात् च. ‘**एव**’ कारस्यापि अर्थं विशदयन्ति **यतः** इत्यादि, **यतः** सर्गादौ निदर्शनतया उच्यमानाः उत्पादिताः भौतिकाएव इति हेतोः. मूले ‘च’ शब्दसमुचितस्य अग्नेः जलस्य च भौतिकत्वमेव अभिप्रेतम् इति अर्थः. यद्वा ‘भौतिक’पदं सद्रूपत्वाभिप्रायकं तेनन कोऽपि शंकालेशः. न्यायमते भूतत्वमूर्तत्वसांकर्येण जातित्वानंगीकाराद् अयं श्रीवल्लभजीयां प्रयासः. श्रौतेतु मते मनसो अन्नमयत्वेन भूतान्तःपातितया मूर्तत्वभूतत्वयोः

व्याप्यव्यापकभावात् साजात्यं निर्बाधमिति मूले तथा उक्तम्. **विभो !** इति सम्बोधनात् तत्रापि रूपान्तरेण भवतामेव जलोत्पादकत्वम् इति बोधितम्. एवं दृष्टान्तं विविच्य दार्ष्टान्तिकं वदन्ति इति आहुः **तद्वद्** इत्यादि. तथाच ''श्रीमदाचार्याः आनन्दैकस्वरूपाग्निरूपाः आनन्दैकस्वरूपकृष्णसेवारसाब्धिजनकत्वाद् , यो अग्निः यदम्बुजनकः स तत्सजातीयो भूतजलजनकभूताग्निवद्'' इति कार्यालिंगकानुमानमेव आनन्दमयत्वं साधयत् पूर्वोक्तं भूताग्नित्वं निवारयति इति अर्थः. अत्र इदं हृदयं : शब्दप्रामाण्यवादिभिः तार्किकादिभिरपि अग्निजलयोः भूतत्वं निमित्तनैमित्तिकभावः चआद्रियते. सत्कार्यवादिभिः चसतएव सदुत्पतिं वदद्भिः तथा अङ्गीक्रियते. अतो अवान्तरजातिम् अनादृत्य व्यापकजात्यैव हेतुसाम्यं सर्वसम्मतम्. आयसपात्रादिनिर्माणे आयसघनादेः कारणत्वाद् अवान्तरजातिम् आदायापि साजात्यं लोके दृष्टम्. औपनिषदेच मते अग्निजलयोः उपादानोपादेयभावः. तयोः ऐकजात्यन्तु लोकेऽपि अविवादम्. अतो द्विविधेऽपि कार्यकारणभावे तयोः एकजातीयत्वस्यैव सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् कृष्णसेवारसस्य इच्छात्वे धर्मान्तरत्वे आनन्दरूपत्वस्य अनुभूयमानत्वात् , तत्कारणभूतानाम् आचार्याणाम् आनन्दरूपत्वं निर्बाधमेव. एतद् ज्ञापनायैव मूले हि इति उक्तम्. वस्तुतस्तु **''स मानसीन आत्मा जनानां''** (तैत्ति.आर.३।११।१) **''रसो वै सः''** (तैत्ति.उप.२।६) **''यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखम् अस्ति भूमैव सुखम्''** (छान्दो.उप.७।२३।१) इत्यादिश्रुतीनाम् आनन्दमयाधिकरणस्वतन्त्रवर्णकोक्तरीत्या लिंगभूयस्त्वाधिकरणोक्तरीत्या च विचारे विभावानुभावव्यभिचारिभावकारणाभिव्यक्तिस्वभावो भगवानेव रसः. सच रसशास्त्रमर्यादया करणसामर्थ्यानुसारेण अभिव्यज्यते. एवं सति लौकिकैः पूर्वोक्तकरणैः अभिव्यज्यमानः चाक्षुषादिज्ञानवद् लौकिकएव अंशतः प्रकटो भवति. अलौकिकैः तैस्तु अभिव्यज्यमानः शास्त्रीय-योगज-भगवत्कृतज्ञानवद् उत्तरोत्तरो अत्यन्तालौकिकः पूर्णएव मायाम् अपसार्थ वेणुगीतपञ्चाध्याय्याद्युक्तरीत्या प्रकटो भवतीति निश्चीयते. तथाच द्वापरान्ते वेणुगानादिभिः भगवता यथा रसमार्गः आविर्भावितः तथा इदानीम् आचार्यैः उपदेशेन आविर्भावितः इत्यत्रापि कार्ये सपरिकरं हेतुसाम्यम् इति प्राकृतानुकृति(रूप)भोगो अत्र किञ्चिद् अधिकः इति च ज्ञापनाय हि **इति अखिलम् उचितम्** इति च उक्तम्. तेन सपरिकरोऽपि विचार्यमाणः आनन्दमयः. तथाच सेवायां समर्पितस्य भगवदङ्गीकारानुभवेन तत्र-तत्र स्वाधिकारानुरूपानुभावाद्यनुभवेन च सेवायाम् आनन्दविशेषाद्यनुभवात् तादृशसेवाप्रकटयितॠणाम् आचार्याणां तथात्वे विश्वासो मन्दमध्यमयोरपि सुकरः इति भावः ।।६।।

श्रीरघुनाथजी

ननु अग्नेः अलौकिकत्वम् अप्राकृतत्वं च श्रुतिविरुद्धम् इत्यतः आहुः **आम्नायोक्तम्** इति **''अग्नेः आपः''** (तैत्ति.उप.२।१) इत्यादिवेदोक्तं, **यद् अनलतो** अग्नेः सकाशात् **अम्भसो भवनम्** उत्पत्तिः **तत् च**तत्तु **सत्यम्** अद्धा अङ्गीकृतं **विभो** सर्वकरणसमर्थ, **सर्गस्य** सृष्टेः **आदौ** प्रथमतएव **यद्** यस्माद् **भूतरूपाद्** एव **अनलात् पुष्करं** जलमपि **भूतरूपम्** एव **अभवत्,** कारणाव्यभिचारित्वात्.

तवतु तदपेक्षया महदेव वैलक्षण्यम्. तदेव आहुः **आनन्दैक...** इति, आनन्दएव **एकं स्वरूपं** यस्य तादृशात् **त्वदधिभु**त्वत्सकाशाद् भवति जायते इति, क्लीबत्वाद् ह्रस्वता. ईदृशं **यत्** किञ्चिदपि **अभूत्** जातम्. किञ्च **कृष्णसेवा** अमृतसमुद्रः च **तद् इदम् अखिलं** कार्यजातमपि त्वज्जन्यत्वात् तव यादृशं स्वरूपं तादृशमेव भवितुम् उचितं नतु अन्यथा. कुतः एतत् ? **हि** यस्मात् **कार्ये हेतुसाम्यं** कारणगुणकत्वमेव उचितं, नहिकटककुण्डलादीनि कनकगुणान् त्यजन्ति. प्राकृताग्निजन्यत्वात् प्राकृतत्वमेव अम्भसां श्रुतौ प्रतिपादनम् अत्रतु तदभावाद् नश्रुतिविरोधः इति भावः ।।६।।

एवं यशोरूपं निरूप्य श्रीरूपम् आहुः **आम्नायोक्तम्** इति, **अनलतः अग्नेः अम्भोभवनं** जलोत्पत्तिं **यद् आम्नायोक्तं तत् सत्यं, यस्मात् सर्गादौ** सृष्ट्यारम्भे **भूतरूपाद् अनलतः** महाभूताग्नितो भूतरूपमेव **पुष्करं** जलम् अभवत्. **ता** च साधारणसृष्टिः चेद् अलौकिके तथा न भवेत् तदा श्रुत्युक्तम् अन्यथा स्यात्. तद् अग्रे **विभो !** तत्सत्यकरणसमर्थ ! **आनन्दैकस्वरूपात् त्वत्**त्वत्तः **अधिभु** भुवनम् अधिकृत्य यत् **कृष्णसेवारसाब्धिः अभूत् तत्** तस्माद् रसाब्धेः **आनन्दैकस्वरूपम् अखिलं** जगद् **अभूत् तत्** कार्ये हेतुसाम्यं **कारणसाम्यम् उचितं** हि **इति युक्तत्वज्ञापनाय. तापात्मकात् सेवारसाब्धिप्राकट्योक्त्वा सेवात्मकमार्गप्राकट्यं यत् तत् तापस्य यत्किञ्चित् स्वार्थ्यार्थं कृतम् इति व्यज्यते. तदनन्तरम् आनन्दैकरूपता चप्रभोः आनन्दमयत्वादेव. तस्माद् एतन्मार्गीयैः सेवा चएवमेव कर्तव्या. रसाब्धौ शयानस्य प्रभोः सेवनं श्रीरूपमेव अतएव ‘‘लक्ष्मीसहस्त्रलीलाभिः सेव्यमानम्’’** (सुबो.१०।१।०का.१) इति आचार्यैः निरूपितम्. अत्रापि सेवारसाब्धित्यनिरूपणेन श्रीरूपता स्पष्टैव ।।६।।

अब कहत हें जो श्रीआचार्यजी महाप्रभु अलौकिक कार्य करनवारे हें ताते अलौकिक आनन्दमय हें. सो कहत हें :

आम्नायोक्तं यदम्भो भवनमनलतस् तच्च सत्यं विभो ! यत् -
सर्गादौ भूतरूपाद् अभवद् अनलतः पुष्करं भूतरूपम् ।।
आनन्दैकस्वरूपात् त्वदधिभु यद् अभूत् कृष्णसेवारसाब्धिश् -
चानन्दैक-स्वरूपस् तदखिलम् उचितं हेतुसाम्यं हि कार्ये ।।६।।

विभो =हे विभु !
आम्नायोक्तं = वेदको कह्यो
यद् =जो, अनलतः =अग्निसों
अम्भः = जलको, भवनं =होनो
तत् =वो, सत्यं =सत्य
च= ओर, यत् = जो
सर्गादौ =सृष्टिके आरम्भमें
भूतरूपाद् =भूतरूपसों
अनलतः = अग्निसों
भूतरूपं =भूतरूप, पुष्करम् = जल
अभवद् =भयो, यद् =जा

आनन्दैकस्वरूपात् = आनन्दमात्र स्वरूप
त्वद् = आपसूं
अधिभु =पृथ्विपर
कृष्णसेवारसाब्धिः =
श्रीकृष्णसेवारूपि रसके सागर
आनन्दैकस्वरूपः = आनन्दमात्रस्वरूप
अभूत् = भये, तत् = वो
कार्ये =कार्यमें
हेतुसाम्यं =हेतुको समानपनो
हि =ही, अखिलम् =सब
उचितम् = योग्य हे (एव)

भावार्थ : वेदमें अग्निसूं जलको होनो कह्यो हे सो सत्य हे. हे प्रभो ! सृष्टिके आदिमें जेसे भूतस्वरूप अग्निसूं भूतस्वरूप जल भयो तेसें या भूतलपे आनन्दस्वरूप आपसूं ये श्रीकृष्णसेवारूप रससमुद्र हु आनन्दस्वरूप ही भयो हे. यह उचित हु हे क्यों जो कार्यमें कारणको सादृश्य आवे ही हे ।।६।।

टीका : वेदमें जहां सृष्टिकी उत्पत्ति कही हे तहां पहले आकाश उपज्यो, आकाशते वायु, वायुते अग्नि, अग्निते जल सो या भांति उत्पत्ति कही हे. सो आधिभौतिक पदार्थकी उत्पत्ति कही हे. सो श्रीगुसांईजी कहत हें, उहां जो अग्नि कह्यो हे तातें जलको प्रागट्य हे. सो लौकिक जलको प्रागट्य हे. काहेतें ? जेसो कारण होई तेसोई कार्य होइ. तो कारण लौकिक प्रगट भयो. ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभु आपु तो आनन्दाग्निरूप हें तातें विनते प्रगट भयो जो भूमिपे श्रीठाकुरजीकी सेवारूपी परमानन्दको समुद्र सोऊ अलौकिक हे ।।६।।

स्वामिन् ! श्रीवल्लभाग्ने !

स्वामिन् ! श्रीवल्लभाग्ने ! क्षणमपि भवतः सन्निधाने कृपातः
प्राण प्रेष्ठ-व्रजाधीश्वर-वदन-दिदृक्षार्ति तापो जनेषु ।।
यत् प्रादुर्भावम् आप्नोत्युचिततरम् इदं यत्तु पश्चादपीत्थं
दृष्टेऽप्यस्मिन् मुखेन्दौ प्रचुरतरम् उदेत्येव तच्चित्रम् एतत् ।।७।।

श्रीवल्लभजी

अतः परं धर्मान्तरेणापि लौकिकाग्निधर्मनिराकरणेन अलौकिकाग्नित्वम् आहुः :

स्वामिन् ! **इति, हे** श्रीवल्लभ! अग्ने ! स्वामिन् ! भवतः क्षणमपि सन्निधाने **भवत्**कृपातः प्राणा**दपि** प्रेष्ठो **यो** व्रजाधीश्वरः **तस्य** वदन**स्य** या दिदृक्षा **दर्शनेच्छा तदन्तरायेण या** या आर्तिः **तज्जनितो यः** तापः जनेषु प्रादुर्भवति तद् इदम् उचिततरम्. **यथा लौकिकाग्नितापे इन्धनस्य हेतुत्वं तथा त्वत्कृपायाः इति तथा**

उक्तम्. लौकिकाग्निसन्निधानेऽपि तापस्य दृष्टत्वाद् एतावत्साम्यम् आदाय उक्तम् उचिततरम् **इति. वक्ष्यमाणधर्माणां सर्वात्मना लौकिकाग्नौ असम्भवात् तेषु चित्रत्वम् आहुः** यत्तु **इति. ‘तु’शब्दः पूर्वोक्तसर्वलौकिकाग्निधर्ममात्रनिराकरणार्थः.** पश्चाद् **असन्निधाने** अपि **पूर्व**सन्निधानानुभावाद् इत्थं **पूर्ववदेव तापः** उदेत्येव.

ततोऽपि अत्यन्तानिर्वचनीयानुभवम् आहुः दृष्टेऽपि **इति. सन्निधानव्यतिरेकेणापि दर्शनमात्रादपि** प्रचुरतरं **यथा स्यात् तथा तापोदयस्य आश्चर्यत्वात् चित्रत्वम् उक्तम्.** तत् **पूर्वोक्तम् असन्निधानेऽपि तापप्राकट्यम् , एतद्दर्शनेनापि तापप्राचुर्यं** चित्रम्. कृपातः **इति सर्वत्र अनुषज्जते. यद्यपि** मुखेन्दु**त्वोक्त्या तद्दर्शनस्य तापहारकत्वम् आयाति तथापि** ‘इन्दौ अस्मिन्’ **इति पदोपादानाद् आचार्यमुखस्य इतरेन्दुवैलक्षण्यज्ञापनात् तस्य जलप्रकृतिकत्वात् तापहारकत्वमेव उचितम्. आचार्याणान्तु भगवन्मुखाधिष्ठातृत्वेन अलौकिकानन्दमयाग्निरूपत्वात् मुखस्यापि तादृशत्वात् तद्दर्शनमात्रादपि तादृगानन्दरसात्मकतापजननस्य आश्चर्यत्वात्** चित्रम् **इति उक्तम्.** एव **कारेण तापोदयस्य आवश्यकत्वम् उक्तम्** ।।७।।

श्रीपुरुषोत्तमजी

ननु अस्तु आनन्दरूपत्वं तथापि आनन्दे तरतमभावस्य श्रुतौ लोके चदर्शनाद् विवक्षितानन्दरूपत्वं कथम् ?इति आकांक्षायां तत्परिचायनाय **धर्मान्तरं वदन्ति** इति आशयेन अग्रिमम् अवतारयन्ति **अतःपरम्** इत्यादि. आनन्दरूपत्वनिर्धारणोत्तरं विलक्षणतापात्मकानन्दजनकत्वरूपधर्मान्तरेणापि पूर्वोक्ताग्निधर्मनिराकरणेन आनन्दसारभूताग्निरूपत्वम् आहुः इति अर्थः. मूले सम्बोधनत्रयं कृपायोग्यतासम्पादकस्वदीनताबोधनाय. तत्रापि प्रथमम् ऐश्वर्यख्यापकं **“स्वामीतु ईश्वरः”** (अम.को.३।३।२०४५)इति कोशात्. तेन स्वस्य सर्वकरणसामर्थ्येन यदि कृपयसि तदेव विवक्षितस्वरूपं ज्ञातं भवति नतु प्रमाणबलेन इति ज्ञाप्यते. द्वितीयन्तु नामत्वेऽपि भगवदभेदस्फोरकतया तादृक्सामर्थ्यनिर्वाहकम्. तृतीयं स्वस्य स्वरूपज्ञातृत्वबोधकम्. श्रीवल्लभजीयां **तदन्तरायेण** इति दर्शनान्तरायेण. **तज्जनितः** इति दर्शनान्तरायजनितः. **उचिततरम्** इति कार्ये हेतुसाम्यरूपात् कार्याद् उचितम्. कृपापूर्वकसन्निधानहेतुकं भगवद्दिदृक्षार्तितापरूपं कार्यम् अतिशयेन उचितम् इति अर्थः. कथम् अस्य उचिततरत्वम् इति आकांक्षायाम् आहुः **यथा** इत्यादि. **तथा** उक्तमिति सहकारिलाभेन अस्य शीघ्रम् अनुभवाद् अतिशयेन उचिततरत्वम् उक्तम् इति अर्थः. यद्वा अग्नेः तापस्य च अलौकिकत्वाद् रसात्मकत्वात् चभूताग्नितापापेक्षया एतस्य अतिशयात् तथा इति अर्थः. पूर्वश्लोके अनुमानम् अत्रतु प्रत्यक्षं प्रमाणं विलक्षणाग्नित्वे उक्तम् इति विशेषः. अतः परं लोकिकाग्निवैधर्म्यैण अलौकिकाग्नित्वं वदन्ति इति आशयेन आहुः **वक्ष्यमाण** इत्यादि. तान् आहुः **पश्चाद्** इत्यारभ्य **अनुषज्ज्यते** इत्यन्तम्. तथाच असन्निधानसामयिकपूर्वतुल्यतापादयः एतन्मुखचन्द्रदर्शनसामयिकतापोदयः कृपाहेतुकतत्प्राचुर्यं च इति एते तद्विरुद्धाः धर्माः इति अर्थः. ननु सन्निधान- सामयिकतापस्य आत्यन्तिकत्वे तदुत्तरम् असन्निधानदशायामपि तदनुवृत्तिदर्शनाद् नअत्र चित्रत्वसिद्धिः वैधर्म्याभावाद् न अत्यन्तालौकिकत्वस्यापि सिद्धिः इत्यतः आहुः **यद्यपि** इत्यादि. **इन्दौ**

इति विशेषणतया इति शेषः. **जलप्रकृतिकत्वाद्** इति, अयम् अर्थः : ‘‘**चन्द्रमा वा अपां पुष्पम्**’’ (तैत्ति.आर.१।२२।१) इति श्रुत्या रंहत्यधिकरणे अद्भिः सम्परिष्वंगोक्त्या पृथिव्याः जलजत्वेन चयथायथं चन्द्रमसो नायकादिमुखचन्द्रस्य चसाक्षात् परम्परया च तथात्वेन तापापहत्वं दर्शनदशायाम् उचितम्. आचार्यमुखेन्दोः तापकत्वं चउचितं परन्तु दूरतो दर्शनेऽपि कृपामात्रेणतापोदयस्य चित्रत्वम् इति. मूलयोजनातु : यत् पश्चादपि इत्थं तद् एतत् चित्रं, यद् अदृष्टेऽपि अस्मिन् मुखेन्दौ इत्थं तद् एतत् चित्रं, यत्कृपातः इत्थं तत् प्रचुरतरम् उदेत्येव एतत् चित्रम् इति. एतदेव ज्ञापयन्ति **एवकारेण** इत्यादिना ।।७।।

श्रीरघुनाथजी

स्वामिन् ! श्रीवल्लभाग्ने ! क्षणमपि भवतः **भवत्सन्निधौ** सामीप्ये सति **प्राणाद्** अपि **प्रेष्ठः** प्रियतमः **व्रजाधीश्वरः** तस्य **वदनस्य** या **दिदृक्षा** द्रष्टुम् इच्छा दर्शनाप्राप्तौ सत्यां यः तज्जनितः **आर्तितापो जनेषु** स्वकीयेषु **प्रादुर्भावं** उदयम् **आप्नोति** इति **यत् तद् उचिततरं**, तादृशचिन्तासन्तानस्य फलरूपत्वेन भगवदीयेषु उचितत्वात् किन्तु अन्यदपि आश्चर्यम् इति आहुः **यत्तु** इति, यत् पुनः **अस्मिन् मुखेन्दौ** यददर्शनाद् आर्तितापः आसीत् तस्मिन् मुखचन्द्रे दृष्टेऽपि **पश्चात्** तदनन्तरमपि **इत्थं** पूर्ववत् **उदेति** उदयं प्राप्नोत्येव इति यत् **तद्** एतत् **चित्रम्** अत्याश्चर्यम्. अयं भावो : व्रजातिरिक्तस्थले भगवद्**दर्शना**वधि सर्वेषां तापो नतु अनन्तरमपि व्रजवासिनान्तु निरुद्धानां प्रत्यहं दिवाऽदर्शनतापस्य सद्भावात्. भवदीयानान्तु भवत्सान्निध्यमात्रेण तादृशावस्था भवति इत्येतत् चित्रम् इति ।।७।।

श्रीव्रजरायजी

एवं श्रीरूपतां निरूप्य वैराग्यरूपम् आहुः **स्वामिन्** इति, **स्वामिन् !** प्रभो ! **श्रीवल्लभाग्ने ! क्षणं भवतः सन्निधाने** नैकट्ये सति **प्राणप्रेष्ठव्रजाधीश्वरवदनदिदृक्षार्तितापः प्राणाद्** अधिकत्वेन नायकभावेन व्रजाधीश्वरस्य **वदन** दर्शनेच्छाजनिता या **आर्तिः** तज्जनितो यः **तापः. आर्तिः तापः** चइति वा. **जनेषु** जन्मादिक्लेशयुक्तेष्वपि यत् **प्रादुर्भावम् आप्नोति इदम् उचिततरं** भवति इति अर्थः. यथा अग्नेः सान्निध्ये तापः उचितः तथा तापात्मकभवत्सान्निध्येऽपि भवतीति **उचिततरत्व**कथनस्य अयं भावः. **श्रीः** च**श्रीवल्लभः** च**तौ**तयोः उभयोः तापात्मकाग्निरूपस्य सान्निध्ये अधिकः स भवेत् तत्र क्षणं सन्निधानं समपर्णार्थं तत्समये चतत्स्वरूपप्रभुस्वरूपस्मरणात् तापाधिकता इति भावः. तथा सति **क्षणस्य** समय इति अर्थः. समयं विचार्य सन्निधाने इति अर्थः. **‘व्रजाधीश्वर’** नाम्ना अतिसुलभत्वज्ञाने सति **दिदृक्षा** व्यज्यते. तस्य पुनः दुर्लभत्वेन आर्तियुक्ततापाधिक्यं भवति यथाच उक्तम् अस्मत्सर्वस्वेन ‘‘**पशुपराजसुदुर्ललितः सुतः**’’ ( ) इत्याद्येन पद्येन. भवत्समर्पण

सन्निधाने सति तथाभावेन तापोत्पत्तिः उचिततरा. यत्तु **कृपातः** परमफलदानेच्छया भावतः **प्राणप्रेष्ठो** यो **व्रजाधीश्वरः तद्वदनदिदृक्षार्तितापः** त्वत्सङ्गतरसात्मकतादृग्वदनदर्शनेच्छारूपो **अस्मिन् मुखेन्दौ दृष्टे** सति, मुखस्य इन्दुत्वेन विप्रयोगपाण्डुरत्वम्. तस्मिन् दृष्टे प्रचुरतरं **यथा स्यात् तथा उदेति.** इदं विचित्रम्. अस्य भावस्य दुर्लभत्वात् **'चित्रता'** उक्ता. इन्दौ दृष्टे तापाधिक्यस्य च चित्रता भवत्येव. **इत्थम्** इति विप्रयोगप्रकारेण इति भावः ।।७।।

अब ओरहु धर्मन्करि अलौकिक अग्निरूप श्रीआचार्यजी महाप्रभु हें सो निरूपण करत हें :

स्वामिन् श्रीवल्लभाग्ने ! क्षणमपि भवतः सन्निधाने कृपातः
प्राणप्रेष्ठ-व्रजाधीश्वर-वदन-दिदृक्षार्ति-तापो जनेषु ।।
यत् प्रादुर्भावमाप्नोत्युचिततरमिदं यत्तु पश्चाद् अपीत्थं
दृष्टेऽप्यस्मिन् मुखेन्दौ प्रचुरतरम् उदेत्येव तच्चित्रम् एतत् ।।७।।

स्वामिन् श्रीवल्लभाग्ने ! =
हे स्वामि अग्निस्वरूप श्रीवल्लभ!
भवतः =आपके
क्षणमपि =क्षणहु
सन्निधाने =सन्निधान होयवे पे
कृपातः =कृपासों

जनेषु =लोगन्में
प्राणप्रेष्ठव्रजाधीश्वरवदनदिदृक्षार्ति-
तापो = प्राणन्सूंहु प्रिय व्रजके
अधिपतिके वदनकों देखिवेकी
आर्तिको ताप, यत् =जो

प्रादुर्भावम् = प्रकट
आप्नोति = होय हे
इदम् =ये
उचिततरं = उचिततर

यत्तु =जो तो, अस्मिन् = ये
मुखेन्दौ =मुखरूप चन्द्रकों
दृष्टेऽपि =देखिवे
पश्चाद् =पीछे, अपि =भी
इत्थं =या तरहसूं
प्रचुरतरम् =अतिशय तीव्रतासों
एव = ही, उदेति =प्रकट होय हे
तद् = वो, एतत् =ये
चित्रम् = आश्चर्यजनक हे

भावार्थ : स्वामिन् ! अग्निस्वरूप आचार्यवर्य ! आपके क्षणभर सन्निधानसूं, कृपा करके भक्तन्के प्राणन्सूंहु प्रिय श्रीहरिके मुखकमलकों देखवेकी इच्छाको ताप होय हे, सो उचितही हे. परन्तु पीछे श्रीहरिके मुखकमलकुं देखिकेहु विशेषतर ताप होय हे ये आश्चर्य हे ! ।।७।।

श्रीगुसांईजी कहत हें, अहो श्रीवल्लभ! अहो अग्निरूप! हमारे स्वामी ! तिहारे पास एक क्षणहु बेठेतें तिहारी कृपातें प्राणहुतें प्रिय जो श्रीपूर्णपुरुषोत्तम तिनके मुखारविन्दको दर्शन जो साक्षात् होत नाहीं तातें तिहारे सेवकन्में तिहारे पास रहेते ताप होत हे यह बात तो उचित हे. काहेते ? जेसे लौकिक अग्निहुके पास रहेते ताप होत हे ओर अग्निमें ज्यों - ज्यों इंधन अधिक होई त्यों - त्यों तापहु अधिक होत हे तेसे श्रीठाकुरजीकी कृपा अधिक होई त्यों - त्यों तापहु अधिक होइ, यह बात तो उचित हे. परि यह बड़ो आश्चर्य हे जो तिहारो एक बार जो पहले नैकट्य भयो ताके पाछे नैकट्य विनाहु सेवकन्कों ताप उदय होई. काहेतें ?लौकिक अग्निमें नैकट्य बिना तो ताप होत नाहीं ओर यहां तो नैकट्य विना हु अलौकिक ठाकुरके मिलिवेको ताप होत हे यह बड़ो आश्चर्य हे. ओर कहत हें जो चन्द्रमाके देखेतें

तापको निवर्तन होई. यहां तो श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्के मुखचन्द्रके दर्शनतें अलौकिक ताप प्रगट होत हे. तातें तुम अलौकिक अग्निरूप हो ।।७।।

अज्ञानाद्यन्धकार-प्रशमनपटुता-ख्यापनाय

अज्ञानाद्यन्धकार-प्रशमनपटुता-ख्यापनाय त्रिलोक्याम्
अग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्णएव ।।
प्रादुर्भूतो भवांस्त्वित्यनुभवनिगमाद्युक्तमानैर् अवेत्य
त्वां श्रीश्रीवल्लभेमे निखिलबुधजनाः गोकुलेशं भजन्ते ।।८।।

।। इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितं श्रीवल्लभाष्टकं सम्पूर्णम् ।।

पितृपादाब्जकृपया विवृतं वल्लभाष्टकम् ।।
क्षमयन्तु सदाचार्या भृत्ये श्रीवल्लभे मयि ।।१।।
इति श्रीपितृपादाब्जपरागारक्तचेतसा ।।
श्रीवल्लभेन विवृतम् अखिलं वल्लभाष्टकम् ।।२।।
श्रीमदाचार्यरूपं श्रीविट्ठलेशोदिताष्टकम् ।।
श्रीवल्लभोज्ज्वलं भक्ता मज्जन्त्वस्मिन् त्रिसंगमे ।।३।।

।। इति श्रीमत्प्रभुचरणैकशरणश्रीश्रीवल्लभविरचितं श्रीवल्लभाष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ।।

पूर्वश्लोकैः आचार्याणां पूर्णत्वेऽपि भगवन्मुखाधिष्ठात्रग्निधर्मवत्त्वेन तद्रूपं निरूप्य इदानीमपि तद्धर्मान्तरनिरूपणपूर्वकं प्रमाणसिद्धं पूर्णत्वम् आहुः :

अज्ञानाद् **इति, यथा लौकिकाग्नेः गृहान्धकारनिवर्तकत्वं तथा अस्य अग्नेः अलौकिकत्वाद् विजातीयान्धकारनिवर्तकत्वम् आहुः. विजातीयान्धकारान् गणयन्ति** अज्ञानाद्यन्धकार... **इति.** अज्ञानम् आदिः येषाम् **इति व्युत्पत्त्या.** ‘आदि’**पदेन कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादयः तएव अन्धकाराः भगवन्मार्गज्ञाने प्रतिबन्धकाः. तेषां** प्रशमने **दूरीकरणे या** पटुता **सामर्थ्यं तत्** ख्यापनाय **तत्प्रसिद्ध्यै** कविभिरपि **पूर्णज्ञानिभिरपि** ते **तव** सदा अग्नित्वं वर्णितम्. **वस्तुतस्तु तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे अलौकिकानन्दमयत्वात्** कृष्णएव **प्रादुर्भूतः.**

अत्र प्रमाणं भवान् **इति तथात्वेन ज्ञाप्यमानत्वस्य हेतुत्वाय** ‘तु’**शब्दः. पुनः तथात्वनिश्चये प्रमाणान्तराण्यपि आहुः** अनुभवनिगमाद्युक्तमानैः **इति. तत्र अनुभवः उच्यते : क्षत्रियः ‘कृष्णदासः’ इति आचार्यसेवकः स्थितः. तत्कृतासाधारणसेवया प्रसन्नैः आचार्यैः ‘‘त्वदभिमतं प्रार्थय !’’ इति** उक्तः त्रयं प्रार्थितवान् : ‘‘1 सर्वात्मना त्वन्मार्गीयसिद्धान्तज्ञानं मम अस्तु !’’ इति एकं, 2 स्वस्मिन् विद्यमानमौखर्यक्षमापनरूपं द्वितीयं, 3 आचार्यशरणगमनात् पूर्वं वैष्णवमन्त्रोपदेष्टृस्वगुरुगृहगमनप्रार्थनारूपं तृतीयम्’’. आचार्यैः प्रार्थितत्रयमपि दत्तम्. आचार्यगमनात् पूर्वम् एकदा स्वगुरुगृहे सगतवान्. तं नमस्कृत्य उपविष्टम्. गुरुः पृष्टवान् : ‘‘मां विहाय कथं त्वया अन्यो गुरुः कृतः ?’’ इति उक्तः सउत्तरं दत्तवान् : ‘‘मद्गुरुः त्वमेव, गुरुप्रसादस्य भगवत्प्रापकत्वात् त्वत्प्रसाद् मम पुरुषोत्तमप्राप्तिः जातेति आचार्याः पुरुषोत्तमाएव न गुरवः’’. पुनः तद्गुरुणा उक्तं : ‘‘ते पुरुषोत्तमाः इति त्वदुक्ते किं प्रमाणम् ?’’ इति उक्तः कृष्णदासो ज्वलदग्निम् अञ्जलिना गृहीत्वा इदम् उक्तवान् : ‘‘यदि ते पुरुषोत्तमाः तदा माम् अग्निः नज्वालयिष्यति. नोचेद् ज्वालयिष्यति’’ इति उक्त्वा मुहूर्तमात्रं तथा स्थितवान्. तदा गुरुः तदुक्ते अर्थे सत्यत्वं ज्ञात्वा तद्गृहीतम् अग्निं भीतः सन् स्थानस्थितं कारितवान्. इति अनुभवरूपम् एकं प्रमाणम्.

निगमे पुरुषोत्तमस्यैव ‘ब्रह्म’शब्दवाच्यत्वात् तस्य आनन्दमयत्वनिरूपणाद् अत्रापि तथात्वात् सएव अत्रापि प्रमाणम्. ‘आदि’**पदेन तत्स्वरूपानुभवकर्तॠणां भक्तानाम् अन्तःकरणानि प्रमाणत्वेन उक्तानि. तैः प्रमाणैः** अवेत्य **सम्यग् ज्ञात्वा** बुधजनाः **पूर्वोक्तज्ञानपूर्णा भूत्वा** गोकुलेशमेव त्वां भजन्ते. **वारद्वयं ‘श्री’ पदप्रयोगात् श्रियः परमानन्दशक्तिभेदेन द्विरूपत्वात् तदुभयवल्लभत्वोक्त्या त्वयि पुरुषोत्तमत्वं ज्ञापितम् ।।८।।**

एवं पूर्वश्लोकसूचितप्रतिज्ञाचतुष्टये नाविर्भूयाद् इति द्वाभ्यां सोपपत्तिकः आज्ञाहेतुः साधितः. ततः प्रादुर्भूतेन इति एकेन आज्ञादानबीजं साधितम्. ततः उष्णत्वैक...**इति त्रिभिः प्रपदनकर्मभूतावतारस्वरूपम् अनुमानप्रत्यक्षाभ्यां निष्कृष्टम्. तच्च एवं निष्कृष्यमाणं प्रत्यक्षेण सर्वात्मभावरूपतया पर्यवसन्नं तस्यच ‘‘स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः’’** (छान्दो.उप.७।२६।२४) इति श्रुत्या भगवदविनाभूतत्वाद् अविभागलक्षणभेदे **‘‘सर्वेऽपि एवं यदुश्रेष्ठ !...’’** (भाग.पुरा.१०।८२।२३) इति भगवदुक्तरीतिकाखण्डब्रह्मवादेन वास्तवाभेदे चसिद्धे साक्षात्कृष्णत्वमेव सिद्धम्. अनुभावप्रदर्शनन्तु इच्छाधीनम् इति तददर्शनेऽपि अनुगृहीतानां तथात्वज्ञानं सुघटम् इत्यादि हृदिकृत्य मूलरूपावताररूपे एकत्र बोधयन्तो भेदप्रतिज्ञां पूरयन्ति इति आशयेन आहुः **पूर्वश्लोकैः** इत्यादि. **पूर्वश्लोकैः** इत्यस्य **निरूप्य** इत्यनेन सम्बन्धः. **मात्सर्यादयः** इति. वस्तुतस्तु **‘‘ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धाः ते ब्रह्मवादिनः’’** (त.दी.नि.१।२१) इति निबन्धोक्तेः ‘आदि’पदेन कर्मासक्तिः संग्राह्या इति भावः. **पूर्णज्ञानिभिः** इति **‘‘पूर्णाः भगवदीयाः ये शेषव्यासाग्निमारुताः’’** (ज.भे.१४) इति श्रीमदाचार्यस्वरूपतत्त्ववेत्तृभिः. **कवीनां** श्रोतुः अधिकारानुसारेण तत्त्वम् अनेकधा वदतां तथाच भगवत्सामर्थ्यबोधनार्था इयम् उक्तिः. नतु स्वरूपतत्त्वनिष्कर्षबोधनपर्याप्ता इति अर्थः. तर्हि किं स्वरूपम् ?इत्यतः आहुः **वस्तुतः** इत्यादि. **तथात्वेन** इत्यादि भातेः डवतुः इति ‘भवत्’पदसिद्धेः भगवत्त्वेन भानमेव प्रमाणम् इति अर्थः. मन्दादीनां तथानुभवाभावात् तदर्थं प्रमाणान्तराणि वदन्ति इति आशयेन आहुः **पुनः** इत्यादि. व्याख्यानन्तु उत्तानार्थम्. स्मृतिपादे (जैमि.सू.१।३।१) प्रत्ययितरा(?!)नुभवस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनात्. स्मृतिहेतुभूतानुभवस्येव अत्र अव्याप्त्या अनुभवस्य प्रामाण्यं पूर्वम् उक्तम्. अत्रच दिव्यरूपो अनुभवः तथा अग्निरूपत्वे अनन्तदासानुभवोऽपि, चरणे संवाह्यमाने तस्य अग्निस्पर्शेनेव हस्तयोः फलकोद्गमात्. ततः परोक्षप्रमाजनको निगमः, **‘‘अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः’’** (तैत्ति.उप.२।५) **‘‘आनन्दो ब्रह्म’’** (तैत्ति.उप.३।६) इत्यादिरूपः सोऽपि अनुभवसंवादेन आनन्दमयत्वबुद्धिदार्ढ्याधायकः. ततः तदुभयविशिष्टानि भक्तान्तःकरणानि धियः, **‘‘यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धिया अनुपश्यन्ति हितत्त्वम् आत्मनः’’** (भाग.पुरा.२।४।२१) इत्यादौ उक्तानि तैः इति अर्थः. यद्वा निगमनं निगमो अनुभवं निगमयन्ति एकतरपक्षपातिनं कुर्वन्तीति अनुभवनिगमानि तादृशानि यानि उक्तमानानिपूर्वश्लोकसिद्धानुमानप्रत्यक्षाणि तैः. अथवा निगमो वेदः, श्रुतिः प्रत्यक्षम् ऐतिह्यम् अनुमानं चतुष्टयम् , इत्यादिरूपः **‘‘श्रुतिः प्रत्यक्षम् ऐतिह्यम् अनुमानं चतुष्टयम्’’** (भाग.पुरा.११।१९।१७) इति एकादशोक्तं भगवद्वाक्यं, ‘आदि’पदेन पुराणं, निगमादीनि तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः. अनुभवश्च निगमाद्युक्तमानानि चतैः. अयम् अर्थो : **‘‘अत्र मां मार्गयन्ति अद्धा युक्ताः हेतुभिः ईश्वरं गृह्यमाणैः गुणैः लिंगैः अग्राह्यम् अनुमानतः’’** (भाग.पुरा.११।७।२१) इति भगवद्वाक्याद् गुणलिंगकानुमानम् अत्र ईश्वरत्वग्राहकम्. तच्च आनन्दैकस्वरूपकृष्णसेवारसजनकस्वरूपो गुणो भगवदसाधारणः, साधनसाध्ययोः जलाग्निरूपत्वपरित्यागेन भगवत्त्वमेव गमयतीति पूर्वोक्तानुभवैतिह्यगुरुभक्त्युत्कर्षबोधकप्रत्यक्षश्रुतिश्च तत्र सहकरोतीति सर्वैः तैः गोकुलेशाभेदज्ञानं मन्दमध्यमयोरपि युक्तयोः उपपन्नम्. मन्दादीनां तज्ज्ञानवत्तानिश्चयः च तत्कृतभजनेन ज्ञायते इति सर्वम् अविवादमेव इति दिक् ।।८।।

एवं सार्धम् अष्टकं व्याख्याय उक्तार्थज्ञाने **प्रभूणां श्रीमदाचार्याणां** च**कृपैव साधनम्** इति बोधयन्तः उपसंहरन्ति **पितृपादाब्ज...** इत्यादि. एतेन येषाम् एवम्

अर्थावबोधो नास्ति तेषु स्वापेक्षया कृपान्यूनतापि सूचिता इति शुभम् ।।८।।

इति श्रीवल्लभाचार्यदासेन कृपया मया ।।
तद्दर्शितेन मार्गेण विवृतिः सम्प्रकाशिता ।।१।।

।। इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासानुदासेन श्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन विरचिता इयं श्रीवल्लभाष्टकविवृत्तिः सम्पूर्णा ।।

------०+०------

इह एकस्याः मातृकायाः अधस्ताद् श्रीगोपेश्वराणां निजहस्ताक्षरैः लिखिताः पादटीप्पण्यः : १.ज्ञानत्वं प्रकारः. २.'यथा'=यत्प्रकारकः 'क्रतुः'=उपासना, ''क्रियते असौ क्रतुः'' इति योगाद् यौगिकः शब्दः. **३.'तथा'=तत्प्रकारकः. ज्ञानत्वप्रकारः पुरुषः. ४.तथाच भावभावनात्रये भावभावना अत्र 'आत्मानुभाव...'इति शब्दात्.**

श्रीरघुनाथजी

वास्तवं रूपम् आहुः. अत्र वास्तवं रूपं विहाय वह्नित्वं यद् **वर्णितं** तद् यत्किञ्चितद्धर्मसाम्येन नतु सर्वांशेन. तत्र किमंशेन साम्यम् ?इति अपेक्षायां **अज्ञानं** तदा **ऽऽदि**यत् पापादि तद्रूपं यद् **अन्धकारं** तस्य**प्र**कर्षेण **शमनं** प्रादुर्भावपूर्विका निवृत्तिः, तत्र **पटुता** सामर्थ्यातिशयः त**त्ख्यापनायै**व **त्रिलोक्यां कविभिः** उत्प्रेक्षालापचतुरैः **अपि, वस्तुतः** तत्त्वतो विचार्यमाणे **सदा कृष्णएव प्रार्दुभूतः** प्रकटितो **भवान् इति** एवंरूपम् **अनुभवनिगमाद्युक्तमानैः, 'अनुभव'** पदेन प्रत्यक्षादीनि चत्वारि लौकिकप्रमाणानि उपलक्ष्यन्ते. **निगमो** वेदः. तदाद्याः भारतेतिहासादीनि एवंविधानि उक्तानि शास्त्रे कथितानि यानि प्रमाणानि कृत्वा **इमे** परिदृश्यमानाः **निखिलाः** सर्वे **बुधजनाः** तत्त्वदर्शिनः **त्वां श्रीश्रीवल्लभः** श्रीयोऽपि मण्डनरूपं **गोकुलेशम् अवेत्य** ज्ञात्वा **भजन्ते** पूर्वम् अनधिकारित्वात्. यद्वा एवम् अवेत्य त्वां ये भजन्ते ते गोकुलेशमेव भजन्ते त्वद्भजनेनैव तद्भजनचारितार्थ्यम् इति भावः ।।८।।

श्रीवल्लभाष्टकम् इदं व्याकृतं यत्कृपादृशा ।।
सएव क्षमतां देवो यदज्ञानादलेखि तत् ।।१।।

।। इति श्रीवल्लभाष्टकटीका श्रीरघुनाथचरणकृता सम्पूर्णा ।।

श्रीव्रजरायजी

भगवतो भक्तातिरिक्तेषु वैराग्यं भक्तेषु अनुरागः तथा अत्र समर्पितभक्तेषु तथादानेन तदतिरिक्तेषु वैराग्यं ज्ञायते इति वैराग्यरूपतां निरूप्य ज्ञानरूपतां निरूपयन्ति अज्ञानाद्यन्धकार... **इति.** अज्ञानम् आदिः **यस्य सएव** अन्धकारः **तत्**प्रशमनं **दूरीकरणं तत्र** पटुता **समर्थता त**त्ख्यापनाय त्रिलोक्यां ते **तव** अग्नित्वं कविभिरपि **शब्दार्थरसिकैः शास्त्रार्थज्ञैः वा** वर्णितं सदा **नित्यम् इति अर्थः.** वस्तुतो अनुभवनिगमाद्युक्तमानैः **अनुभवात्मकनिगमरूपव्रज-सीमन्तिन्याद्युक्तमानैः स्वानुभवात्मकनिगमाद्युक्तमानैः च**भवान् **अग्निरूपः तापात्मकः** प्रादुर्भूतः **इति** त्वाम् अवेत्य कृष्णएव **तापात्मकं** त्वां **वर्णयन्ति. अतो** निखिलबुधजनाः **रसज्ञाः इमे इति समर्पितात्मनः,** श्रीश्रीवल्लभ! **श्रीद्वयस्यापि वल्लभं त्वां** गोकुलेशं भजन्ते. **यद्वा यतः** प्रादुर्भूतः कृष्णः **सदानन्दोऽपि** वस्तुतो भवान् तापः **इति त्वां वर्णयन्ति इति हेतोः** निखिलबुधजनाः **भगवत्स्वरूपविदः इमे त्वत्समर्पितात्मनः अनुभवात्मक**निगम**रूपाः व्रजनितम्बिन्यः त्वद्**उक्तमानैः **प्रमाणैः तत्तापनिरूकएव पुरुषोत्तमो नअन्यः इत्याद्यैः** त्वाम् **एव** प्रादुर्भूतगोकुलेशं **पुरुषोत्तम्** अवेत्य **ज्ञात्वा** भजन्ते. **अतएव भगवता** ‘‘**गोपीनां मद्वियोगाधिम्**’’ (भाग.पुरा.१०।४३।३) इत्यादि ‘‘**किं करिष्यति किं वदिष्यति**’’ (गी.गो.७)इत्यादिषु चतथैव गीयते. पुरुषोत्तमस्वरूपम् एतादृगेवेति नाधिकं विचारणीयम् अत्र. अतएव श्रीशुकैरपि ‘‘**नमोनमस्तेऽस्तु**’’ (भाग.पुरा.२।४।१४) इत्यस्मिन् पद्ये भगवत्स्वरूपं तथैव निर्णीतम्. ज्ञानस्वरूपम् एतदेव यत् पुरुषोत्तमस्वरूपयाथात्म्यस्फूर्तिरिव. एतस्य ज्ञानस्वरूपत्वं स्पष्टमेव इति दिक् ।।८।।

इति श्रीगोकुलाधीशवल्लभाष्टकमद्भुतम् ।।
प्रकाशितं तेन भूयात् प्रसन्नो मत्प्रभूर्मयि ।।१।।

यथोक्तमत्र तं ज्ञात्वा स्वरूपं मत्प्रभोः सदा ।।
भजन्तु भक्तास्तेष्वेव कृपयिष्यत्ययं तथा ।।२।।
एवंरूप-स्वरूपस्य सेवनादेव सर्वदा ।।
निश्चिन्ताः स्मो यतः कृष्णो वल्लभात्मजनन्दनः ।।३।।
कृपया श्रीघनश्यामो ववर्ष मयि सन्ततम् ।।
स्वाचार्यचरणाम्भोजस्वरूपरसबिन्दुभिः ।।४।।

।। इति श्रीमत्प्राणेशश्रीविट्ठलनाथचरणानुरक्तचरणजोधनविरचितः श्रीवल्लभाष्टकविवरणभक्तिरसजलधिः सम्पूर्णः ।।

अब ओर हु धर्मन्को निरूपण करि श्रीआचार्यजीको अलौकिक स्वरूप ओर पूर्णपुरुषोत्तम स्वरूप प्रमाण करि निरूपण करत हें :

अज्ञानाद्यन्धकार-प्रशमनपटुता-ख्यापनाय त्रिलोक्याम्
अग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कष्णएव ।।
प्रादुर्भूतो भवान् इत्यनुभव-निगमाद्युक्त-मानैर् अवेत्य
त्वां श्रीश्रीवल्लभेमे निखिलबुधजनाः गोकुलेशं भजन्ते ।।८।।

त्रिलोक्यां =तीन लोकन्में
कविभिः = विद्वानन्नें
अपि = हु, ते = वो
अग्नित्वम् = अग्निपनों
अज्ञानाद्यन्धकार-प्रशमन-पटुता-ख्यापनाय=

अज्ञान आदि अन्धकारको
आछि भांतिसों शमन करिवेकी
चतुराइकों प्रकट करिवेके अर्थ
सदा =सदा
वर्णितं =वर्णन कियो हे
वस्तुतः = सत्यमें तो, भवान् =आप

कृष्ण =श्रीकृष्ण, एव =ही
प्रादुर्भूतः =प्रकट भये हें
इति =ये
अनुभवनिगमाद्युक्तमानैः =अनुभव वेद
आदिमें कहे प्रमाणन्सूं
अवेत्य =जानिके
श्रीश्रीवल्लभ =हे श्रीवल्लभ!
त्वां =आपकुं इमे =ये
निखिलबुधजना = सब ज्ञानिलोग
गोकुलेशं =गोकुलके ईशुकुं
भजन्ते =भजे हें

भावार्थ : या भूतलपे पण्डितन्नें आपको अग्निपनो केवल अज्ञानरूप अन्धकारके दूर करवेको चातुर्य प्रकट करवेकेलिये ही कियो हे. वास्तवमें तो आप श्रीकृष्णही प्रकट भये हो एसे अनुभव ओर शास्त्रादिके प्रमाणनसूं जानिके, हे श्रीवल्लभाचार्य ! सर्व विद्वान् आपकुं गोकुलेश जानिके ही भजे हें.

टीका : अब श्रीगुसांईजी कहत हें जो तुम केसे हो ?काम- क्रोध- लोभ- मोह- मद- मत्सरादि भगवन्मार्गकों जानिवेमें प्रतिबन्धरूप दुर्गुणन्कों दूर करिवेवारे हो. जेसे लौकिक अन्धकार मारगमें जाइवेको प्रतिबन्ध करे सो लौकिक अग्नितें दूरि होय ता भांति काम- क्रोधादि रूपी अन्धकार ताके दूरि करिवेको तिहारो ही सामर्थ्य हे. सो तुम अलौकिक अग्निरूप हो. याते जे बड़े - बड़े ज्ञानी हें ते तुमकुं ‘अग्नि’ कहत हें. परि जो तिहारो स्वरूप विचारि देखियें तो अलौकिक आनन्दमय तुम हो. तातें श्रीकृष्ण पूर्णपुरुषोत्तम तेई प्रगट भये हो. तहां प्रमाण कहा ?तहां श्रीगुसांईजी आपु कहत हें जो एक तो अनुभव प्रमाण हे. हम तुमकुं पूर्णपुरुषोत्तम ही देखत हें.

ओर श्रीआचार्यजी महाप्रभु पूर्णपुरुषोत्तम हे इहां कृष्णदासने प्रथम पृथ्विपरिक्रमामें श्रीआचार्यजी महाप्रभून्की सेवा बहोत कीनि तब आप प्रसन्न होइके कहे जो तू कछु मांगि, में देउंगो. तब कृष्णदासने तीन वस्तु मांगी : एक तो पूर्ण अपने मार्गके सिद्धान्तको ज्ञान होई. दूसरो मुखरतादोष निवृत्त होई. ओर तीसरो मेरे गुरुके घर पधारो. तब दोय वस्तु तो दीनि ओर गुरुके घर पधारिवेकी नाहीं करी. पाछें कृष्णदास अपने गुरुके घर गयो तब गुरुने पूछ्यो जो तेने मोकुं छांडिके ओर गुरु कीनो हे ? तब कृष्णदास कहे जो गुरु तो मेरे तुम ही हो परि तिहारी कृपातें मेंने पूर्णपुरुषोत्तम पाये हें. तब गुरुने कही पूर्णपुरुषोत्तम क्यों जानिये ? तब कृष्णदासने जरती अग्नि हाथमें लेके कहे ‘‘यदि श्रीआचार्यजी महाप्रभु साक्षात् पूर्णपुरुषोत्तम होंय तो यह अग्नि मोकुं भस्म मति करियो, नातर मेरे हाथ भस्म होय जैयो’’. सो यह कहिके दोय घरी तांइ वा अग्निकुं अपने हाथमें लिये रहे. तब गुरुने डरपिके वह अग्नि कृष्णदासके हाथमेंते डरवाय दीनो. ओर यह सत्य मान्यो जो श्रीआचार्यजी महाप्रभु साक्षात् श्रीपूर्णपुरुषोत्तम हें. या ठोर कृष्णदासको अनुभव प्रमाण.

ओर जे सेवक श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्के स्वरूपको अनुभव करत हें तिनको अन्तःकरण प्रमाण हे. वे यों जानत हें जो आप पूर्णपुरुषोत्तम हें. ओर वेदहु प्रमाण हे. काहेतें ?वेदमें साकार स्वरूपको निरूपण किये हें तो मुखारविन्दरूप श्रीआचार्यजी महाप्रभु हें तातें वेदहु आपके स्वरूपको पूर्णपुरुषोत्तम कहत हें. सो श्रीगुसांईजी इतने प्रमाण करि कहत हें जो श्रीआचार्यजी महाप्रभुन्कों पूर्णपुरुषोत्तम जानिके सेवकन्कों भजन करनो ॥८॥

अब श्रीगोकुलनाथजी कहत हें

पितृपादाब्जकृपया विवृतं वल्लभाष्टकम् ।
क्षमयन्तु सदाचार्या भृत्ये मयि श्रीवल्लभे ॥
इति श्रीपितृपादाब्ज-परागारक्तचेतसा ।
श्रीवल्लभेन विवृतम् अखिलं वल्लभाष्टकम् ॥

श्रीगुसांइजीके चरणकमलकी कृपा करि श्रीवल्लभाष्टकी टीका हम किये. तातें श्रीआचार्यजी महाप्रभु मोकों अपनो सेवक जानी हम ऊपर कृपा करो. ओर जो मैं यह टीका कीनी सो श्रीगुसांइजीके चरणकमलको जो पराग तासूं रंग्यो हे चित जाको एसो होईके कीनी हे. तातें यह टीका भलीभांति पूर्ण भई.

।। इति श्रीगोकुलनाथजी विरचित श्रीवल्लभाष्टकम्की टीकाको व्रजभाषानुवाद सम्पूर्ण भयो ।।